

Pravara Rural Education Society's
Arts, Science and Commerce College,
Kolhar Tal. Rahata, Dist.- Ahmednagar- 413710
Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune

Self Study Report: 2023 (2nd Cycle)

Criteria -3

**Research, Innovations &
Extension**

Key Indicator: 3.3
Research Publications and Award

Metric: 3.3.2 (QnM)

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five year.

Submitted to
NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDITATION COUNCIL
BENGALURU

Index
Year 2020-21

Sr.No .	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Page. No.
1.	Dhimate S. S.	Nature and Indian Culture as reflected in The Felling of the Banyan Tree by Dilip Chitre	Nature and Indian Culture as reflected in The Felling of the Banyan Tree by Dilip Chitre	Eco critical readings: Nature and Environment in Humanities	Eco critical readings: Nature and Environment in Humanities	International	03
2.	Navale B. N.	Sahitya Ka Aardh Dharm : Vartman Paridhrushy				National	12
3.	Shingote S. N.		Iron Heavy Metals in Drinking water quality Rahuri Tashil of Ahmednagar district MS	Sustainable Innovative Development in Economics, Eminent Agriculture Health society		International	20
4.	Shingote S.N.		Analysis of Soil Characteristic of Rhuri Tahasil in Ahmednagar Dist.	Journal of Research and Development	Analysis of Soil Characteristic of Rhuri Tahasil in Ahmednagar Dist.	International	27
5.	Kharde V. A	Sheti vikas: Samasya va upay		Sheti Vyavsay Ani Gramin Vikas	Agriculture and Rural development	International	32
6.	Vikhe A.A.	Sheti vikas: sarkari Yojana		Sheti Vyavsay Ani Gramin Vikas	Agriculture and Rural development	International	40
7.	Kharde V.A		Skill Based Education For Employment Development	Skill Based Education for Employment Development	Skill Based Education for Employment Development	National	50

ECOCRITICAL
READINGS:
NATURE AND
ENVIRONMENT
IN
HUMANITIES

SARAN S. & MAYURAKSHI MITRA

Copyright © Saran S. & Mayurakshi Mitra
All Rights Reserved.

ISBN 978-1-63904-406-1

This book has been published with all efforts taken to make the material error-free after the consent of the author. However, the author and the publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss, damage, or disruption caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause.

While every effort has been made to avoid any mistake or omission, this publication is being sold on the condition and understanding that neither the author nor the publishers or printers would be liable in any manner to any person by reason of any mistake or omission in this publication or for any action taken or omitted to be taken or advice rendered or accepted on the basis of this work. For any defect in printing or binding the publishers will be liable only to replace the defective copy by another copy of this work then available.

CHAPTER III

Nature and Indian Culture as Reflected in The Felling of the Banyan Tree by Dilip Chitre

Mrs. Sangita Sunil Dhimate

Assistant Professor, Department of English

A.S. C. College, Kolhar, Maharashtra.

Abstract

Dilip Chitre is a well-known Indian writer and film-maker of the Post-modern era. He is a sensitive artist who takes a keen interest in the Indian culture and tradition. "The Felling of the Banyan Tree" focuses on the conflict between the orthodox views of the grandmother and the modern, capitalist intentions of the father of the speaker. The banyan tree is a symbol of grandma's love, care, respect and faith in nature and culture. The trees are considered as the depiction of God in the Hindu religion. The banyan tree stands for the family itself as a connection between the earth and the heaven. It's felling is very painful like the tearing off the family roots. The father wishes to demolish his house and trees around it and shift to the metropolitan city, Bombay. For him, it is a mechanical and commercial process. It also foretells the future effects of destruction of the ecosystem and global warming.

Keywords: Nature, culture, tradition, destruction, ecosystem.

• • •

Nature and Indian Culture as Reflected in *The Felling of the Banyan Tree* by Dilip Chitre

Introduction:

Dilip Chitre was born in 1938 in Baroda. He is a popular modern poet who writes both in his mother tongue, Marathi and in English.

Apart from poetry, he has also written short stories and critical essays. He is a Maharashtrian writer who has written about the typical middle class life, feelings, culture and society. He is well-known for the translation of the abhangas of Saint Tukaram, "Says Tuka". *An Anthology of Marathi Poetry 1945–1965* is one of his most important works of translation. For him, poetry is an expression of the spirit. *The Felling of the Banyan Tree* was published in his book *Traveling in a Cage*, in 1980. He lives and works in Mumbai. *The Felling of the Banyan Tree* explores a special time in the life of a sensitive speaker, when family roots were torn out. He is disturbed to see that the old customs and traditions were sacrificed to give way to the new, modern, capitalist system. It is an autobiographical poem, being Dilip Chitre's exploration of a time when he was uprooted from his town in Baroda to the city of what was then called Bombay, modern day, Mumbai. At the same time, the other theme is of the destruction of the ecosystems in the name of progress. The effects faced due to this deforestation is global warming and imbalance in nature.

The Paper:

The Felling of the Banyan Tree depicts the grand mother's faith and love for nature in contrast with the speaker's father's industrialist, commercial outlook. India is a country where the patriarchy is dominant. The father of the speaker is the head of the family who took all the decisions. The decision to cut down all the trees nearby their house in a small village on the Hill Top was taken by him. The house was also destroyed along with the natural sceneries surrounding it. All the houses on the hill top were demolished one by one by their owners. Only the house of the speaker's family remained. The house and the trees surrounding them were loved by the family. But as everyone else had left their houses and shifted to the big cities, the father also wished the same. He is a practical man, a man of actions and no emotional fool. That's why he took the decision to destroy the house and all the trees, sell it and move to a nearby town. This kind of deforestation was very common in 1950s and 1960s. Due to the industrialization and

urbanization, many families were disrupted. The movement from the villages to the metropolitan cities was a common phenomenon. It affected many families; their houses and trees were sacrificed.

The speaker is a small child who cannot understand why his father was felling the trees. He only knows that it is against the ancient customs expressed by his grandmother. His grandmother is a typical, Indian woman who believes that the trees are part and parcel of their lives. According to the Hindu scriptures, many Gods and Goddesses live in or near and love more the objects of nature like trees, birds and animals. The sun, the moon, the hills, the rivers and all the natural surroundings are considered as celestial beings and are worshipped by Indians. They strongly believe that cow is very holy animal and her womb contains thirty three crores of Gods and Goddesses. Tiger, lion, elephant, mouse, eagle, peacock etc. are also paid homage as the mounts of the deities. The poisonous reptiles like snakes and their places of residence, the *Varul*, is also adored by the devotees. Each and every living and non-living being is revered and given due respect. They are also considered as Holy incarnations of the Almighty. So grandmother said that trees are sacred, necessary and part of the life of the human beings. Nature is like our family member, living and helpful. So for the preservation of nature, we should take their care. According to her it is a crime to cut down a tree as it may lead to mass disaster and destruction like the plague and starvation. It may bring ill fate or bad luck to the family. It shows the fears and prejudices attached to such religious believes.

The speaker's father is a modern, elite and progressive person. He does not believe in the old, traditional ideology. He is completely an opposing force to the ancient believes, customs and rituals represented by grandmother. The father is not at all ready to listen to any words put forth by his mother. He has taken the final decision to leave his home town and destroy everything. That's the reason why the speaker uses the word "massacred" for trees. They are cut, bring down and killed by the hard-hearted father. The trees also have life in them and they also provide life to the

other living beings. Many birds, insects and animals take shelter on the trees. The trees also produce food for everyone. But the selfish men like the father forget their kindness and cut them without considering their benevolence. The trees like sheoga, oudumbar, neem etc. were chopped thoughtlessly with father's order. All these trees are grown near the houses to get food, medicine, shade and shelter. Sheoga, that is, drumsticks, is a commonly cooked vegetable in Indian families. It's leaves are having medicinal properties and so are used in preparing *kadha*. They are also used as catbles. The neem is also a medicinal plant which is used in cooking bathing as well as in healing the injuries. It means all the plants are beneficial to human life. The plants have scientific as well as mythical references. There are many legends surrounding them in the Hinduism. Oudumbar is considered to be the place where the Three-headed God, the Dutta, resides. The Banyan Banyan tree is the biggest, largest and useful tree. It can live for more than four or five generations and guide us. Thus the tree is like one of the the oldest and most experienced person in our family. It also seems mystical as it grows the aerial roots which are attracted towards the ground. These aerial roots are significant and holds knowledge and truth of life. It is considered as the most pure and spiritual being.

There are many cultural references and myths attached to the Bunyan tree. In the *Bhagwat Geeta*, Lord Krishna said, "Of all the trees, I am the Bunyan tree." It is also considered as the holy tree as Lord Buddha renounced under it in Bodh Gaya. There is a legend attached to the festival related to the Bunyan tree, known as *Vatpournima*. A very pretty and pure princess, Savitri, who was born due to the boon of the God Savitr, was sent to find husband by her father. She finds her match in Satyavan, the son of a blind king, Dyumatsena, who lives in exile as a forest-dweller. Sage Narada tells her that Satyavan is destined to die one year from that day. But Savitri insists on going ahead and marries Satyavan. On the morning of the predicted death day, Satyavan suddenly becomes weak while cutting wood. He lays his head on Savitri's lap and dies. She lays his dead body under the shade of a Bunyan tree. The

God of death, Yama, comes and takes away Satyavan's soul. Savitri follows Yama, praises him and impresses him with her witty words and expressions. So he offers her a boon, except the life of her dead husband. She asks for the eye-sight and restoration of kingdom for her father-in-law, a hundred children for her father and lastly, a hundred children for herself and Satyavan. Yama, considering her purity and dedication, grants life to Satyavan and blesses her with eternal happiness. As all this happens under the banyan tree, married women observe a fast and tie threads around a banyan tree and pray for the well-being of their husbands. The Banyan tree is worshipped by them to gain long life for their husbands.

The tree covers a big area and have a lot of place to sit below it. So people enjoy sitting, chatting and sharing their feelings, problems and opinions with each other under the great Banyan tree. It was the biggest, strongest and ancient among all the other trees. The circumference of the Banyan tree is more than fifty feet, it is thrice taller than the house and it's roots are very deep down the earth. The aerial roots of the tree fell to the ground from the height of thirty feet or more. It is not an easy task to cut it. It took seven days to chop it's branches. The massive trunk needed fifty men to saw it off. While chopping the trunk, the rings on the tree revealed it's age of more than two hundred years. This destruction of the helpless tree foretells the environmental struggles and the perishing ecosystem. It focuses attention on the growth of industries at the cost of the demolition of the flora and fauna. The birds and insects who were residing on the tree have to leave the place. They were displaced and lost their homes and might not be able to survive. Thus, many habitats and ecological communities were dislocated. Humans have paid it's price in the form of deforestation, climate change, global warming, habitat damage, biodiversity loss and much more.

All the persons present there, witness the slaughter of the great Banyan tree with horror and fascination. They are enchanted by the vastness of the tree, it's branches, roots and aerial roots. The largeness and struggle of the tree fills their heart with terror and

kindness. But they are unable to save it from the hands of the father. After this destruction of the trees, the narrator's family leaves their home town and settles in Bombay. There they are surrounded not by the beauty of nature, but by a concrete jungle of skyscrapers. Mumbai is a great metropolitan city with dense population and centre for technology. This shift is symbolic of the preference of human beings for technology at the cost of the destruction and exploitation of nature. The nature suffers severely at the hands of the technology-savvy community. So natural beauty remains a mere dream for the next generations. They can not go near to nature and understand the myths attached to it. The nature and culture is affected due to the intervention of the development of science and technology in the guise of industrialization, privatisation, capitalism and globalization. Man has also become a money producing machine without finding any connection with nature and the age-old customs, traditions and rituals.

The family moved from Baroda to Mumbai. Their life caught the pace of the expresses in the metropolitan city. The speaker also grew and become the part of the speedy life. But he could not forget the grand Banyan tree. The impact of the massacre of the tree was very deeply rooted in the mind of the narrator. So it haunts him in his dreams and appears faded and blemished. It seems to be angry as it was murdered ruthlessly by his father. Still it grows as if to avenge its cruel and untimely massacre. It is unforgettable and lives forever in his heart and mind as a part of his dreams, though dead in reality. The speaker's subconscious is filled with its memorable memories.

The poet is astounded by the drastic changes in the views of the modern man. They have lost all the affinity for their culture, tradition and customs. The modern man has forgotten the value attached to the trees in the earlier times. The novel, western science and technology has affected the age-old cultural, religious and moral values. It has made our life fast and comfortable, but without faith and hope. The westernization and globalization have affected our deep-rooted values and traditions. It has destroyed the nature

and culture.

Conclusion

The destruction of the trees by the father has disheartened the grand mother. She considers it as a severe crime. As far as her knowledge of the religion, culture and scripture goes, it is a sin to massacre the trees. There are many cultural and mythical references attached to various birds, animals and trees. The grandmother represents a typical, orthodox Hindu who loves and worships nature. All the objects in the nature are near and dear to her. She is a spokesperson for nature. For her, the Vatvrusha, that is, the Banyan tree is a symbol of the Trinity, Lord Vishnu (the bark), Brahma (the roots) and Lord Shiva (the branches). She strongly assumes that it brings life and fertility. She is not ready to give up her religious beliefs for the modern outlook of her son. But the father has followed on the steps of the other townsmen who have demolished their houses and trees and migrated to the big cities. No specific economical or logical reason is given behind this decision of the father. He is a symbol of all the capitalist, commercially motivated people. The result of such drastic decisions is the disturbance caused in the ecosystem, with loss of fresh air, water and biodiversity.

Works Cited

Chitre, Dilip. "At my Age and of My Age", *The Hindu*, 4 Jan. 2009. Web. 16 Jul. 2011.

Literary Gleam: An Anthology of Prose and Poetry (Board of Editors: Orient BlackSwan), 2019.

Roy, Animesh. "Green Poems: An Ecocritical Reading of Select Indian Poems in English." *MIT International Journal of English Language & Literature*, Vol. - I, Issue - II, Aug. 2014, pp. 92– 99, Online.

Sargar, S.D. "Author or the Character? Dilip Chitre and Mumbai." *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Vol. I, Issue II, April 2012, Online.

The Shreemad Bhagvad Gita

<https://en.m.wikipedia.org/wiki>

Nawale . 2020-21

(Book)

3.8.2

साहित्य का आपद् धर्म

संपादक

लक्ष्मीकान्त चंदेला

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

परिकल्पना

© सम्पादक व लेखकगण

प्रथम संस्करण : 2021

ISBN : 978-93-87859-99-9

मूल्य : ₹ 495/-

शिवानंद तिवारी द्वारा परिकल्पना, बी-7, सरस्वती कामप्लेक्स,
गुभाय चौक, लक्ष्मी नगर, दिल्ली-110092 से प्रकाशित और
शेष प्रकाश शुक्ला, दिल्ली से टाइप सेट होकर
कॉम्प्यूट प्रिंटर्स, दिल्ली-110032 में मुद्रित

अनुक्रम

1. साहित्य का आपद् धर्म डॉ. विवेक कुशवाह	11
2. कविता का आपद् धर्म डॉ. राजन नादव	24
3. साहित्य का आपद् धर्म सौ. रमण दादव	36
4. साहित्य का आपद् धर्म 'कल्याण का प्रचार' डॉ. सीमा बन्धन	46
5. साहित्य का आपद् धर्म : वर्तमान परिदृश्य डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले	55
6. साहित्य का आपद् धर्म डॉ. राजसाध, डॉ. जय प्रकाश	63
7. आपद् काल में साहित्य का 'एकई धर्म एक बात नेमा' डॉ. लक्ष्मीकान्त खट्टेला	72
8. हिन्दी कविता का आपद् धर्म : कल और आज डॉ. ऋषि कुमार	81
9. हिन्दी साहित्य का आपद् धर्म और आज का समय डॉ. प्रतिभा प्रताप	92
10. साहित्य का आपद् धर्म और कोविड-19 डॉ. दिग्विजय नारायण	100
11. आपदाकाल में साहित्य की भूमिका सत्येन्द्र कुमार शेन्डे	104
12. आपद्-काल में साहित्यकार की भूमिका डॉ. राजेश कुमार ठाकुर	110
13. साहित्य में आपद् धर्म : मानवीय मूल्य डॉ. बंशेश्वर सिंह	116
14. वेद, उपनिषदों में वर्णाश्रम का आपद् धर्म डॉ. मनीषा आभटे	119
15. निर्गुण भक्ति साहित्य में आपदा प्रबंधन डॉ. सागर मनोहरा	124

5. साहित्य का आपद् धर्म : वर्तमान परिदृश्य

डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवसे

साहित्य का आपद् धर्म : वर्तमान परिदृश्य' शोधलेख के विवेचन-विश्लेषण के पश्चात् कहा जा सकता है कि साहित्य तथा साहित्यकार की प्रतिबद्धता उनके आपद् धर्म के निर्वाह करने पर निर्भर करती है। साहित्यकार को चाहिए कि आपद् अर्थात् संकट के समय में दिशादर्शक अर्थात् किसी रूढ़ि की तरह अपना साहित्य बहुबो निर्माण। विचारणीय है कि साहित्य को समसामयिक परिदृश्य एवं परिस्थितियों से अलग करके नहीं देखा जा सकता। इनका परस्पर साहित्य सृजन पर परिलक्षित होता है। कहना न होगा कि वही साहित्य, साहित्यिक प्रतिबद्धता का परिचायक होगा जो संकट के समय में समाज के उपेक्षित, पीड़ित, वंचित वर्ग तथा न्याय के पक्ष में और प्रतिरोधी शक्तियों के खिलाफ आवाज उठाने के लिए कटिबद्ध रहता है।

कुंजी शब्द : आपद् धर्म, प्रतिबद्धता, साहित्य, सृजनधर्मिता, मानदंड।

वस्तुतः साहित्य विविध रूपों अर्थात् परंपरा में पाया जाता है। साहित्य का आरम्भिक या मूल रूप उसका अलिखित अर्थात् मौखिक होना है। जिसे दूसरे शब्दों में हम मौखिक परंपरा से प्रतिबद्ध मान सकते हैं। किसी भी जाति, धर्म, संप्रदाय तथा समाज का, मौखिक परंपरा का अर्थात् अलिखित साहित्य ही धीरे-धीरे अपनी समूची प्रकृति एवं स्वभाव के साथ शब्दबद्ध होकर साहित्यिक रूप में प्रस्तुत होता है। वर्तमान परिदृश्य में साहित्य सृजन के मानदंड तथा तौरों में भी पर्याप्त बदलाव परिलक्षित होता है। यह बदलाव साहित्य तथा पाठकों की आवश्यकता एवं मांग न होकर के समाप्ट की बेबाक अभिव्यक्ति तथा समय सापेक्षी दृष्टिकोण के रूप में अभिव्यक्त हो रहा है। भले ही आज साहित्य के नए मानदंडों को लेकर आलोचकों एवं विद्वानों में मतभिन्नताएँ दृष्टिगोचर होती हैं, फिर भी नवजनों में

अभिव्यक्त साहित्य अपनी सीमाओं एवं व्यापक परिदृश्य के साथ मानवीयता एवं समाज की पर्याप्त हिमायत करता हुआ दृष्टिगत होता है। सामान्य रूप से मन में प्रश्न उठना स्वाभाविक है कि क्या साहित्य भी आपद् स्थिति से होकर गुजरता है? क्या साहित्य भी आपद् धर्म का शिकार हो सकता है? निश्चित ही इन प्रश्नों के उत्तर सकारात्मक अभिव्यक्ति की ही पुरजोर हिमायत करते नजर आते हैं। वस्तुतः वही साहित्य, साहित्य है, जो आपद् समय की अभिव्यक्ति वनकर पाठकों के सम्मुख उपस्थित होते हुए सामाजिक प्रतिबद्धता की अपील करता हो। प्रस्तुत आलेख में मैंने वर्तमान परिस्थिति में साहित्य के आपद् धर्म को केंद्र में रखते हुए अपनी मान्यताओं को उजागर करने का प्रयास किया है।

साहित्य का सैद्धांतिक पक्ष

साहित्य मूलतः 'सहितस्य' भाव की पर्याप्त हिमायत करता है। जिसमें सहित अर्थात् समाज हित की बात की जाती है। साहित्य किसी भी भाषा और धर्म का क्यों न हो, उसका साहित्यिक धर्म मानवीयता की रक्षा अर्थात् हिफाजत करना ही है। साहित्य सनातनिक, धार्मिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा बहुआयामी परिदृश्य को व्यापक धरातल पर उद्घाटित करने के प्रति कटिबद्ध रहता है। सही रूप में वही साहित्य, साहित्य को कसौटी पर खरा उतरता है जो अपने समय में अर्थात् संकटकालीन स्थिति में समाज के साथ तथा जनता के साथ समाजविमुख होकर अपना दायित्व बखूबी एवं प्रामाणिकता के साथ निभाता है।

वस्तुतः 'आपद्' का अर्थ है—'आपत्ति अर्थात् संकट। आपद् धर्म का अर्थ है, विवशता से किया जाने वाला वर्जित कर्म। इसी से जुड़ा हुआ 'आपद्ग्रस्त' का अर्थ है जो संकट में फंसा हुआ है—'आपद् धर्म संज्ञा है जिसका अर्थ होता है, वह धर्म जिसका विधान केवल आपातकाल के लिए होगा, विशेष जीविका के संकोच की दशा में जीवन रक्षा के लिए, शास्त्रों में ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि के लिए बहुत से ऐसे व्यापारों से निर्वाह करने का विधान है, जिनका करना उनके लिए सुकाल में वर्जित है। जैसे ब्राह्मण के लिए शस्त्र धारण, खेती और वाणिज्य आदि का करना मना है, पर आपातकाल में इन व्यापारों द्वारा उनके लिए जीविका निर्वाह करने का विधान है।' कहना सही होगा कि आपद् धर्म का संबंध आपातकाल से दृष्टिगत होता है। जैसे संकट की दशा में ब्राह्मण भी अपने पेशे से अलग होकर के अर्थात् संकट की स्थिति में किसी भी प्रकार का कष्ट उठाकर जीविकोपार्जन करने का विधान है। स्पष्ट है कि साहित्यकार को भी अपनी सृजनधर्मिता की सही पहचान संकट के समय समाज के साथ प्रतिबद्ध होकर देने पर ही उसके साहित्यिक धर्म

के निर्वाह के धर्मपालन की बात की जा सकती है। अग्रण्य कांड में तुलसीदास ने कहा है—'धीरज धर्म मित्र अरु नारी, आपद् काल परिग्रहिअहिं चारि।' उसका मानना था कि धीरज, धर्म, मित्र और नारी की परीक्षा सही अर्थों में विपत्ति के समय अर्थात् आपद् काल में ही होती है। संकटकाल में ही इन चारों की प्रकृति का पता चलता है कि वे एक-दूसरे के साथ कितने प्यार करते हैं या कितने प्रतिबद्ध हैं? सामान्य रूप में कहा जा सकता है कि—'आपद् धर्म, संकटकालीन धर्म के रूप में अभिव्यक्त होता है, जिसमें मानव विभिन्न परिस्थितियों को अनुभव करते हुए अन्याय के खिलाफ आवाज उठाते हुए न्याय की कामना करता है।' साहित्य के आपद् धर्म पर प्रकाश डालते हुए नरेंद्र कोहली ने अपने साक्षात्कार में कहा था—'धर्म का साहित्य और साहित्य का धर्म दोनों अलग-अलग मान्यताएं हैं।' कहना समीचीन होगा कि दोनों में पर्याप्त अंतर है, इस बात को पहचान समझना जरूरी है। यदि हम विविध धर्म एवं संप्रदायों के साहित्य के नायकों की कोशिश करते हैं तो निश्चित ही गलतफहमी हो सकती है। साहित्य का धर्म अलग है, अर्थात् उसका संबंध साहित्य की प्रतिबद्धता से है, साहित्य का सनातन के साथ प्रतिबद्ध होने से है, समाज हित से, लोकमंगल से है।

साहित्यकार का दायित्व एवं प्रतिबद्धता

गौरतलब है कि साहित्य का धर्म समसामयिक परिस्थितियों को केंद्र में रखते हुए समाज के उपेक्षित, पीड़ित, व्यथितों के पक्ष में खड़ा होकर उन्हें न्याय दिलाने में है। किसी साहित्यकार के सामने कहीं, अन्याय-अत्याचार तथा दुर्घटना घटित हो रही है, उस समय साहित्यकार की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। वह मात्र दर्शक बनकर नहीं रह सकता। उसका साहित्यिक रूप अपनी संवेदना के साथ सराबोर हो उठता है। निश्चित ही साहित्यकार के मन में उठे संवेदना पक्ष से उसको साहित्यिक प्रतिबद्धता एवं उसके दायित्व का बोध होता है। वह किसी भी हालत में पीड़ितों का पक्ष उठाकर शोषकों के खिलाफ उठकर खड़ा होता है। यह बात हो सही रूप में लेखक के साहित्यिक धर्म के निर्वाह के रूप में प्रस्फुटित होती है। डॉ. गौरीशंकर गुप्त का मानना है कि—'सच्चा साहित्यकार, हमारी संवेदना को उदीप्त करता है और मनुष्य की जिजीविषा को जागृत बनाए रखते हैं।' कहना गलत न होगा कि साहित्यकार किसी भी परिस्थितियों में अपने संवेदनात्मक धरातल का साधारणीकरण करता है। जो जीवन के प्रति जिजीविषा बनाए रखने के बजाए अपने हालातों के कारण जीवन से पलायन तथा निराशावादी बनते हैं, ऐसे समाज में आशा का संचार जगाते हुए उन्हें जीवन के प्रति आस्थावान बनने के लिए

प्रयुक्त करने का दायित्व साहित्यकार यशस्वी निभाते हैं। साहित्यकार अपने संवेदनशील स्वभावानुरूप समाज की चिसंगतियों तथा विषमताओं को देखकर अस्वस्थ होता है। उसके मन की अस्वस्थता एवं बेचैनी ही उन्हें स्वस्थ नहीं रहने देती। इसलिए लेखक तथा साहित्यकार समाजहित से संबंधित अपनी भावनाओं को एवं विचारों को व्यापक धरातल पर प्रस्तुत करते हुए अपना सामाजिक एवं साहित्यिक दायित्व तथा प्रतिबद्धता के निर्वाह के प्रति सचेत रहता है। साहित्यकार का दायित्व है कि वह असाधारण काम के प्रति अत्यधिक मात्रा में आस्थावान बना रहे। यस्तुतः लेखक धर्म के साहित्य का नहीं अपितु साहित्य के धर्म का निर्वाह करता हुआ दृष्टिगोचर होता है। साहित्यकार का दायित्व किसी प्रसव पीड़िता से कम नहीं है। जिन यातनाओं से होकर के प्रसव पीड़िता सुखद क्षणों को अनुभव करती है, ठीक उसी प्रकार लेखक भी अपने मन में बीज उमड़ने के पश्चात् तथा मंथन होने पर ही किसी रचना को जन्म देता है। प्रसव पीड़िता गर्भ धारण करने से पहले इस बात से अनभिज्ञ होती है कि प्रसव क्यों होना है, और वह प्रसव हो जाती है। कहना सही होगा कि साहित्यकार का साहित्य के प्रति दायित्व तथा प्रतिबद्धता निभाना भी किसी गर्भवती के दर्द अनुभव की प्रक्रिया से अलग नहीं है।

साहित्य लेखन के नए मानदंड

समकालीन तथा समसामयिक परिप्रेक्ष्य में साहित्य अपने नए तैयारों के साथ प्रकाशित हो रहा है। एक समय था जब दलित, पीड़ित तथा उपेक्षित समाज मात्र सहानुभूति का शिकार बनता था। लेकिन वर्तमान संदर्भ बदलते हुए दृष्टिगोचर होता है। आज समाज का दलित, पीड़ित तथा उपेक्षित कहे जानेवाला वर्ग किसी की सहानुभूति का मोहताज नहीं रहा है, वह स्वानुभव को बेबाक एवं व्यापक धरातल पर अभिव्यक्त करता हुआ दिखाई देता है। इसी स्वानुभव की विचारधारा के कारण आपत्तिकाल में भी समाज का यह वर्ग मात्र अपने ही नहीं अपितु बहुआयामी समाज की पीड़ा को केंद्र में रखते हुए, खुलकर अभिव्यक्त होकर उन्हें अपने अधिकारों के प्रति सचेत करते हुए, अन्याय के खिलाफ बड़े पैमाने पर आवाज बुलंद करता हुआ दृष्टिगोचर होता है। एक समय था जब साहित्य लेखन किसी विशिष्ट वर्ग की मानो बपीती माना जाता था, लेकिन समसामयिक परिदृश्य ने पुराने मानदंडों को तिलांजलि दी हुई दृष्टिगत होती है। दलित रचनाकारों को अक्सर कहा जाता था कि उनकी भाषा काव्यशास्त्रीय मानदंडों को विगाड़ रही है। लेकिन वास्तव में दलित साहित्यकार अपनी नई सोच एवं भाषा को गढ़ते हुए साहित्य जगत में अपना मान स्थापित करते हुए परिलक्षित होते हैं। दलित साहित्य

मात्र यौद्धिक विचारधारा से ओतप्रोत साहित्य नहीं है। उनकी विचारधारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी की विचारधारा का व्यापक पैमाने पर निर्वाह करती हुई दिखाई देती है। कहना गलत न होगा कि जो साहित्य किसी विशिष्ट विचारधारा को स्वीकारता है वह साहित्य किसी खोखली सहानुभूति का मोहताज नहीं होता। दलित साहित्य की अपनी स्वतंत्र भाषा है, स्वानुभव है, जो व्यापक धरातल पर दलितों का प्रतिनिधित्व करते हुए उनकी हिमायत एवं हित की बात करते हैं। मैथिली पुष्पा ने अपने साक्षात्कार में कहा था—“साहित्य उन पिछड़े वर्गों के लिए है जिनको अपने हालात का भी अहसास नहीं है।” सच में नए मानदंडों के साथ प्रस्तुत साहित्य सही अर्थों में साहित्यिक पहलुओं की पुरजोर हिमायत करता है। दलित साहित्य वंचितों को तथा उपेक्षितों को अपने हालातों से अवगत कराते हुए स्वयं में व्यापक परिवर्तन तथा बदलाव की कामना करता है। नंददुस्तारे वाजपेयी ने कहा था—“आज का साहित्य अपने को यथार्थवादी कहता है। भाषा के क्षेत्र में यथार्थवादी लोक-प्रचलित भाषा को अपनाते हैं और शब्दों का बड़ा मार्मिक और सूक्ष्म अर्थ-प्रकाशक चयन करते हैं।” कहना सही होगा कि दलित साहित्य कल्पना की अपेक्षा यथार्थवाद को अत्यधिक महत्व देता है। यह यथार्थ भाषा के क्षेत्र में भी परिलक्षित होता है। जिसमें मात्र पारंपरिक भाषा नहीं है, अपितु अनुभवजन्य की सच्चाई का लेखा-जोखा मुखरित होता है। यह भाषा आदर्शोन्मुख कहे जानेवाले मानदंडों से निश्चित अलग होती है, लेकिन अपने आप में यह भाषा तथा विषय भी किसी आदर्श से कम भी नहीं होती है, इस सच्चाई को नकारा नहीं जा सकता।

साहित्य का परिणाम

आजकल साहित्य से असीम अपेक्षाएं रखी जाती हैं लेकिन सुधी समाज को इस बात पर विचार करना होगा कि साहित्य कोई जादू की छड़ी नहीं है, कि चलाई और तुरंत परिणाम मिला। यदि हम साहित्य से युद्ध के मैदान की तरह परिणाम की अपेक्षा रखते हैं, तो मुझे लगता है, यह सोच एकांगी होगी। साहित्य के व्यापक परिदृश्य को केंद्र में रखने पर कहा जा सकता है कि साहित्य का असर वर्तमान में नहीं लेकिन उसके बीस-पच्चीस साल बाद जरूर दिखाई देगा। यदि साहित्यिक लेखन तथा रचनागत प्रक्रिया से हट जाता है, वह लिखना बंद कर देता है तो निश्चित ही उसके साहित्य से अलग होने का परिणाम संपूर्ण समाज को भुगतना पड़ेगा, इसमें संदेह नहीं है। कई पीढ़ियां घुराइयों की तथा गुनहगारी प्रवृत्ति की ओर अपने आप आकर्षित होगी। कोविड 2019 के समय में हमने अनुभव किया

कि समाज की एक विचारधारा जो रामायण तथा महाभारत के दूरदर्शन पर प्रसारित होने के पक्ष में अपना समर्थन दे रही थी। इसी समाज का दूसरा एक धर्म प्रसारित होने के पक्ष में उजागर करते हुए उसके प्रसारण का विरोध कर रहा उसके समयसापेक्षी पक्ष को उजागर करनेवालों की अपनी-अपनी सोच एवं या। यह मत-मतांतर विरोध प्रदर्शन करनेवालों की अपनी-अपनी सोच एवं विचारणीय सीमा पर अवलंबित दिखाई देता है। ऐसे भयंकर तथा गंभीर समय साहित्यकारों का दायित्व किसी न्यायाधीश से कम नहीं होता है। समाज को आपद् समय में उचित-अनुचित पक्ष से अवगत कराने की जिम्मेदारी एवं भूमिका साहित्यकार बखूबी निभाते हुए दृष्टिगोचर होते हैं।

मनुष्यता की पर्याप्त हिमायत एवं साहित्य

वस्तुतः साहित्य वह है, जो मनुष्यता की पर्याप्त हिमायत करता हो। समाज का हित साहित्य का चरम लक्ष्य होना चाहिए। वर्तमान में प्रचुर मात्रा में साहित्य लिखा जा रहा है, वह समाज की मांग के अनुरूप तथा आवश्यकता को केंद्र में रखते हुए लिखा जा रहा है या रचनाकार स्वान्त सुखाय को केंद्र में रखते हुए लिखा जा रहा है, यह अलग चर्चा का विषय है। लेकिन इस बात को नजरअंदाज नहीं किया जा सकता है कि वर्तमान साहित्य समय, समाज एवं परिस्थिति सापेक्ष दृष्टिकोण केंद्र में रखते हुए लिखा जा रहा है। जिसका मूल उद्देश्य लोकमंगल अर्थात् समाजहित में परिलक्षित होता है। लेकिन साहित्य का दूसरा पक्ष भी महत्वपूर्ण है कि साहित्य मात्र लिखा जाने से काम नहीं चलेगा, उस साहित्य का समाज तथा जन तक सहज रूप में पहुँचना भी उतना ही जरूरी है, जितना साहित्य का लिखा जाना। यदि साहित्य पर्याप्त मात्र में लिखा जाता है और वह समाज तथा लोगों से कोसों दूर है तो वह साहित्य बेकार ही कहा जाएगा। इसलिए जरूरी है कि साहित्य को समाज तक पहुँचाने का दायित्व भी साहित्यकार के साथ प्रकाशक, सामाजिक संस्था, सरकार आदि को निभाना जरूरी है। हम सभी इस बात से परिचित हैं कि कभी भी, किसी भी अखबार के पहले पृष्ठ पर किसी कवि की कोई कविता छपती है, और न कोई किसी चर्चित लेखक का विचार छपता है। यहाँ तक कि न कोई देश का चैनल है कि किसी प्रतिष्ठित रचनाकार की रचनाओं का नियमित पाठ करता हो। कहना न होगा कि साहित्य का हित एवं समाज का हित दोनों एक सिक्के के दो पहलू के समान हैं।

साहित्य का राजनीतिक परिदृश्य

साहित्य और राजनीति के संबंध को लेकर भी विद्वानों में काफी मतभिन्नता

परिलक्षित होती है। वस्तुतः साहित्य का निर्माण तथा गठन समाजसापेक्ष तथा युगीन परिस्थितियों की उपज ही होता है। नवजातीन युगीन साहित्यकारों का परिणाम तथा प्रभाव साहित्य के किस्म भी रूप पर कम प्रभाव डालता है, अतः दृष्टिगत होता है। मंत्रेयी गुणा ने अपने साक्षात्कार में कहा था—“वर्तमान राजनीति के पीछे चल रहा है। साहित्य को राजनीति में लड़ना पारंपरिक साहित्य की भावी हो रही है।”¹⁶ द्रष्टव्य विचार से स्पष्ट होता है कि साहित्य राजनीति का शिकार है। लेकिन साहित्य और राजनीति का दुसरा पक्ष भी महत्वपूर्ण है कि साहित्य को राजनीति से अलग करके भी नहीं देखा जा सकता। साहित्यकार को चाहिए कि वह किसी भी राजनीतिक विचार को मर्यादना में अभिव्यक्ति दे, कि प्रक्षपाती सोच अपनाए। अरुण कमल ने अपने साक्षात्कार में राजनीति के महत्त्व पर प्रकाश डालते हुए कहा था कि—“राजनीति नहीं होती तो देश अस्त नहीं होता।...सच्चा लेखक राजनीति का समर्थन करेगा, जिसका मूल्य मर्यादा गांधी जी ने किया था।”¹⁷ कहना सही होगा कि राजनीति को समाज में प्रभाव करने नहीं देखा जा सकता। साहित्य और समाज का अन्य साधारण स्थान है। साहित्य में समाज के विविध पक्षों की अभिव्यक्ति होती है। यदि साहित्यकार स्वयं के बड़प्पन को सिद्ध करने के लिए एक-दूसरे को काटते-काटते चलाए तो वह बात भी साहित्य के हित में नहीं है। यह बात निश्चित ही साहित्य के विकास में सबसे बड़ा अवरोध ही कही जाएगी।

निष्कर्ष

उपर्युक्त विवेचन-विश्लेषण के पश्चात कहा जा सकता है कि साहित्य का आपद् धर्म बखूबी निभाना साहित्यकार का दायित्व है। यह दायित्व ही साहित्यकार को उसकी साहित्यिक प्रतिबद्धता से परिचित कराना है। साहित्य का वर्तमान परिदृश्य निश्चित ही बहुआयामी तथा बहुरूपों में दृष्टिगोचर होता है। वस्तुतः यह साहित्य है, जो आपद् समय की अभिव्यक्ति बनकर पाठकों के सम्मुख उभरता होता हुआ सामाजिक प्रतिबद्धता की अपील करता हो। वर्तमान समय में साहित्य के सैद्धांतिक पक्ष पर भी नए सिरे से सोचने की आवश्यकता परिलक्षित होती है। वर्तमान परिप्रेक्ष्य में साहित्य सर्जन के मानदंडों में भी पर्याप्त परिवर्तन दृष्टिगत होता है, जो समाज सापेक्षी रहा है। कहना समायोजन होगा कि साहित्य की राजनीतिक प्रतिबद्धता, साहित्य का परिणाम, साहित्य में मनुष्यता की अभिव्यक्ति आदि पहलुओं को केंद्र में रखते हुए नए सिरे से सोचने की आवश्यकता दिखाई देती है।

संदर्भ

1. <https://localingo.com>
2. <https://aajtak.intoday.in/story/sahitya-naatak-narendra-todd-sahitya-dharm>
3. डॉ. गोपीशंकर गुप्त-सर्जनशीलता : स्वरूप और विकास, पृ. 211
4. aajtak.in 17/11/2018
5. नंददुलारे बाजपेयी-आधुनिक साहित्य, पृष्ठ-362
6. aajtak.in 18/11/2018
7. धर्मी

Dr. S. N. Shingode
Geography

2020-21
3.3.2

ISSN 978-81-947698-6-6

Sustainable Innovative Development in Economics, Environment, Agriculture, Health, Society

Editor

Dr. S. M. Mulani

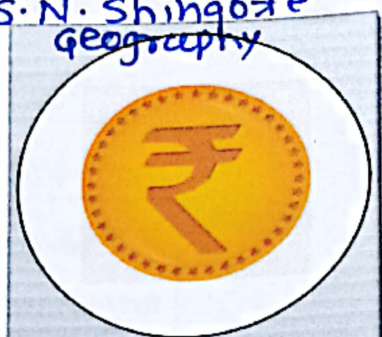
Head, Department of Geography,

Deshbhakta Sambhajirao Mahavidyalaya College, Mohol (Solapur),

Maharashtra

Jyotikiran Publication, Pune
International Publication

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Potential Risk Assessment Model for Tourists Visiting the Kolhapur City (Maharashtra) Using Network Analyst Tool and Summations of Rank Method Patil Prashant Tanaji, Chougule Vidya Ajit, Dhumal Satyavan Vishnu and Sambhaji Dyaneswar Shinde	1-11
2	General Landuse Pattern in Parbhani District Dr. Deshmukh S. B.	12-14
3	India as a Welfare State: Policies & Responses Dr. Badruddin	15-18
4	A Study of Retailers Satisfaction Towards Pepsico India, With Special Reference to Mohol Mr. Dudhal Shrikant Chandrakant	19-20
5	Studies on Eco-Friendly Fishing Practices in Coastal Area of India. P. R. Kokate	21-22
6	Rural and Agri Tourism in Maharashtra - Community Based Sustainable Experiences Prof. Prashant Adsule Mrs. Sneha Prashant Adsule	23-28
7	Assessment of Water Quality of Pawana River in Pcmc and Pune City Area Dr. Vilas Vasant Patil, Mr. Agastirishi Bharat Toradmal	29-32
8	ICT and sports development Nandkumar Deshpande	33-34
9	Use of E- Resources During Covid-19 Pandemic In Government Law College Library, Mumbai: A Case Study Dr. Subhash Dhule	35-43
10	Envoronnental Degradation And Pollution – Kinds, Causes, Effect And Legal Remedies Against Pollution Shri Bhosale Rakesh Arvind	44-47
11	Statistical Analysis of Along Tamil Nadu Coast Tourism E. Hemavathy, Dr. R. Shyamala	48-58
12	Contribution of Women in Freedom Movement in India Dr. Khade Sominath Sarangdhar, Chate Vandana Vasantrao	59-61
13	Tribal Population Resources Dynamics in Maharashtra Prof. Vitthal Saraji Asawale, Prof. Madhuri Rahul Gulave, Prof. Dhanajay Shivaji Kadam	62-64
14	Role of Water Conservation in Agriculture Development Dr. H. L. Jadhav	65-67
15	Sustainable Development of Tourism In Jammu And Kashmir Dr. Taseem Ahmed, Dr. Nawaz Ahmed	68-74
16	Iron Heavy Metals in Drinking Water Quality Rahuri Tahsil of Ahmednagar District (M.S.) Dr. Sopan N. Shingote	75-78
17	Sustainable Development and Judicial Trends for Protection of Environment Dr. Manisha S. Araj	79-81
18	Problems of Rural Women in India Chate Vandana Vasantrao, Dr. Khade Sominath Sarangdhar	82-84
19	Growth of Cities in India A Geographical Review Dr. Tatipamul R.V	85-86
20	A Geographical Study of Tribals Occupation Impact on Natural Resources and Sustainable Development in Nashik District Mr. Laxman Suresh Shendge, Dr. Deepak Narayan Thakare	87-90
21	Challenges to Conserve Global Biodiversity: A Review Digvijay S. Kumbhar	91-93
22	Potential of Agro-Tourism in The Nashik District Mr. Anil C. Galkwad, Prin. Dr. S. N. Nikam	94-97
23	Socio Economic Political Status of Women Members in Gram Panchayats of Maharashtra Dr. Archana Khandagale	98-201
24	Impact of Irrigation on Changing Cropping Pattern: A case study of Baramati and Purandar Tehsil. Prof. Madhuri R. Gulave, Prof. Vitthal S. Asawale, Prof. Dhanajay S. Kadam	103-105
25	Elements of Good Governance Mr. Laxman Maroti Ghotekar	106-108
26	A Geographical Study of Cropping Pattern in Mohol Tahsil of Solapur District Dr. R. B. Gavkare	109-111

Iron Heavy Metals in Drinking Water Quality *Rahuri Tahsil of Ahmednagar District (M.S.)*

Dr. Sopan N. Shingote

Assistant Professor in Geography, Arts, Science and Commerce College, Kolhar, Tal: Rahata, Dist. Ahmednagar (M.S.)

E-mail Id: sopanshingote@gmail.com

Introduction

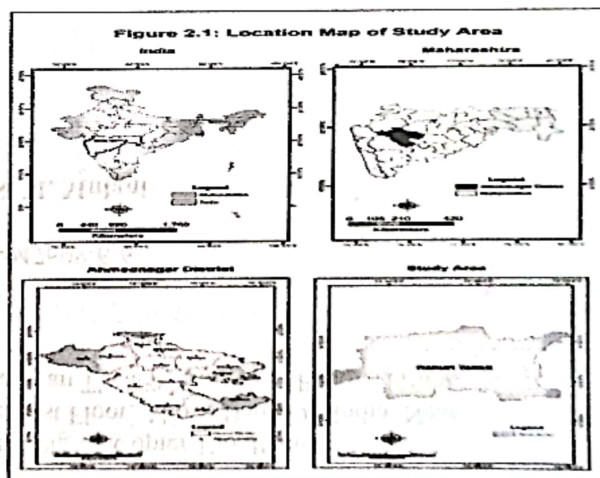
Heavy metals accumulate in human body and these metals create sub lethal and chronic effects to organisms even in minute concentration. It causes carcinogenic and teratogenic effects in man. Their trace amounts cause phytotoxic and synergistic effects in living organisms which critically affect all water bodies. Trace metals in water act as cumulative poisons and accumulate in the bodies of alive creatures causing chronic diseases. Metallic contaminants destroy bacteria and hinder purification system of rivers. Several researchers reported that chronic disease in humans exposed to long-term heavy metal uptake includes local effects on skin, mucous membranes, various systemic effects on acute gastrointestinal and respiratory, acute heart, brain and kidney damage. In the present investigation, the heavy metal concentrations like iron and fluoride contents estimated from selected thirty-two sites continuously for the period of two years from Rahuri tahsil during February 2013 to January 2015. An examined consequence of all thirty-two water samples according to the heavy metal concentration as showed below. water IS: 10500 as described underneath: The results of parameters expressed as mg/Lit. The investigated utmost and last concentrations of iron and fluoride metals were observed as the least value of iron and fluoride stands 0.0, 0.1 mg/lit and extreme value 0.5, 1 mg/lit was observed.

Objectives

01. To evaluate the extreme conditions of the water quality
02. To recognize the local geographical reasons responsible for the changes in the water quality.

The Study Area

The Rahuri Tahsil in Ahmednagar district of Maharashtra has been selected for the present research work. The tahsil comprises of 96 villages and two urban centres spread over an area of 1,00,898 hectares. The geographical extension of the study area is from 19°15' N to 19°34' North latitudes and 74°23' E to 74°50' East Longitudes (Figure 2.1) The Rahuri tahsil lies in the rain shadow zone of the Western Ghats in Mula and Pravara basin. About 45 per cent net sown area of the tahsil is under irrigation, which provides the base for establishment of two sugar factories.

Iron

Iron (Fe) can be present in water in three forms named dissolved ferrous (Fe^{2+}), particulate ferric (Fe^{3+}) and colloidal (very small particles) which are difficult to settle and filter. Sometime the four forms of iron commonly found in drinking water are ferrous, ferric, and organic and iron bacteria. The dominance of one form is dependent on the pH, Eh (redox potential) and temperature of the water.

If water is not appearing, clear when first drawn from the water tap it may contain ferric iron or organic iron which colours the water. In well water insoluble iron oxide is converted to a soluble ferrous iron. Usually the oxide layer does not protect iron from further corrosion, but is removed so more metal oxides can be formed. Mostly iron (II) sulphate electrolytes are formed during corrosion by atmospheric SO_2 . Iron (II) hydroxide often precipitates in natural waters.

Approximately 1-3 ppb of iron occurs in seawater. Solubility in salt water is extremely low. Rivers contain approximately 0.5-1 ppm and groundwater contains 100 ppm of iron. Drinking water may not contain more than 200 ppb of iron. Most algae contain 20 to 200 ppm of iron and some brown algae may accumulate up to 4000 ppm.

Actually, small concentration of iron is essential to human health. Iron plays an important role in natural processes so it is a dietary requirement for most organisms. Approximately 4 g of iron present in the human body among that 70% is in red blood cells. Approximately men require 7 mg iron/day whereas women require 11 mg/day. The difference is determined by menstrual cycles. These amounts can be obtained rapidly when people feed normally. The body absorbs approximately 25% of all iron present in food.

The haemoglobin in blood binds and releases oxygen in breathing processes. The iron deficiency is due to decrease in iron being transported within the body. falls. Other common symptoms of iron overload include enlarged liver, skin pigmentation, lethargy, joint diseases, body hair loss, amenorrhea and impotence. Untreated hemochromatosis causes the risks of diabetes, liver cancer, heart disease and arthritis.

Sources of Iron

The naturally present in water, earth crust, rocks, microbial activity and in naturally occurring minerals like hematite, magnetite, goethite, siderite, taconite, pyrite, etc. Silt and clay in suspension may contain acid-soluble iron. Some groundwater and acid surface drainage may contain more iron. Other sources are industrial and municipal wastes, metal dust, corrosion activity, aluminium waste products containing iron, etc. There are four naturally occurring non-radioactive iron isotopes and eight instable iron isotopes. Sometimes iron oxide particles are collected with a water sample due to flaking of rust from pipes. Iron may come from a metal cap used to close the bottle. Iron present in mineral water and drinking water in the form of iron carbonate.

Iron Deficiency

Actually, small concentration of iron is essential to human health. Iron plays an important role in natural processes so it is a dietary requirement for most organisms. Approximately 4 g of iron present in the human body among that 70% is in red blood cells. Approximately men require 7 mg iron/day whereas women require 11 mg/day. The difference is determined by menstrual cycles. These amounts can be obtained rapidly when people feed normally. The body absorbs approximately 25% of all iron present in food. The iron deficiency is due to decrease in iron being transported within the body. The iron carrying protein transferring increases when serum iron falls. As a result, in combination the more transferring and the less iron in the blood cause severe iron deficiency. The iron deficiency occurs when the supply of transport iron limits haemoglobin production. Haemoglobin and hematocrit values are declined by accumulation of the haemoglobin precursor and erythrocyte protoporphyrin.

Recommendations of iron required for intakes are as follows

Sr. No	From 6 months to 1 year	10 mg/day.
1	Infants up to 6 months	6 mg/day
2	Children age 1 to 10	10 mg/day.
3	Females age 11 to 50	15 mg/day
4	Females over 51	10 mg/day.
5	Pregnant women	30 mg/day.
6	Lactating women	15 mg/day
7	Males age 11 to 18	12 mg/day.
8	Males age 19 to 51+	10 mg/day

(Source: Indian medical health association)

Iron usually occurs in soils in ferric form but in water saturated soils it converted to ferrous iron which is taken by plants. Water insoluble iron compounds get dissolved by releasing hydrogen (H^+) ions which taken up by plants. Iron siderochrome released by microorganisms directly taken by plants. Iron applied for energy transformation processes in

green plants. The trace quantity of iron and water soluble iron in soils may cause growth problems in plants..

Applications

- About 500 million tons/year of iron is produced and applied worldwide for commercial purposes because it is applicable in more areas than any other metal.
- About 300 million tons are recycled. It is widely applied in steel and other alloys.
- Iron alloys are used in containers, cars, wood impregnation, laundry machines, photography, bridges and buildings.
- Also it is used in industries, pipes, paint and plastics used in food, as pigments in glass, pharmaceuticals, chemicals, fertilizers and pesticides.
- These are removed and applied as soil fillers. It is used in water purification as a coagulant e.g. iron sulphate for phosphate removal. The ⁵⁹Fe isotope is used in medical research and nuclear physics.

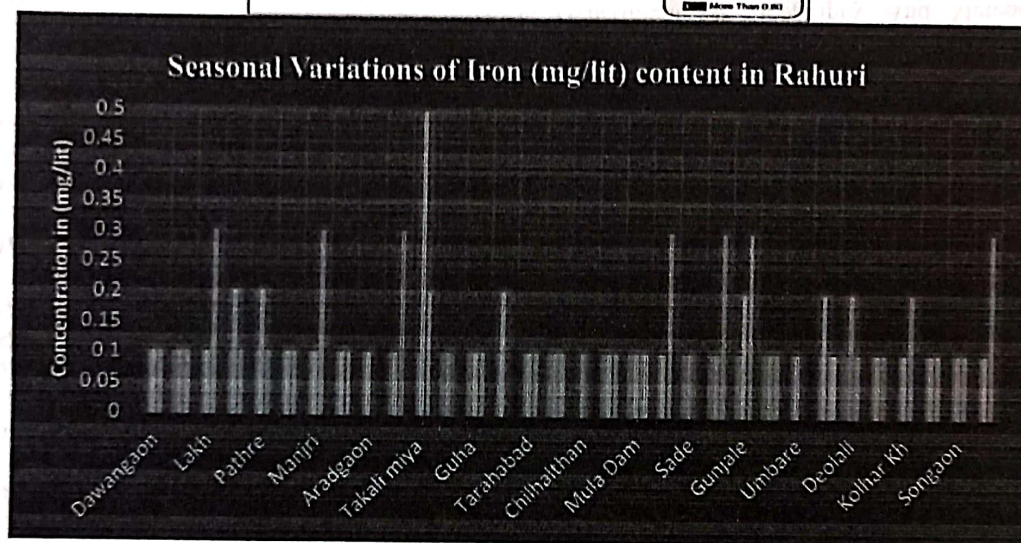
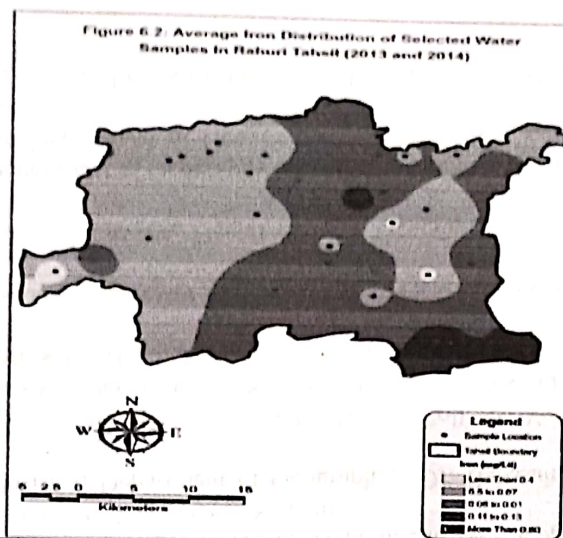
Results and Discussion

The highest and lowest concentration was observed as minimum value 0 mg/lit and most value 0.5 mg/lit. In the present work mean iron concentration was observed more than the permissible limit (0.3 mg/L) by WHO.

Table 6.2 Variation of Iron (mg/Lit) in Rahuri Tahsil of Ahmednagar

Sr. No	Village Name	2013			2014		
		Apr - May	Aug - Sep	Jan - Feb	Apr - May	Aug - Sep	Jan - Feb
1	Dawangaon	0.00	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
2	Belapur	0.10	0.10	0.10	0.10	0.10	0.00
3	Lakh	0.00	0.10	0.10	0.00	0.30	0.00
4	Mahegaon	0.00	0.10	0.20	0.00	0.10	0.00
5	Pathre	0.00	0.10	0.20	0.00	0.10	0.00
6	Tilapur	0.00	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
7	Manjri	0.00	0.10	0.10	0.00	0.30	0.00
8	Manori	0.00	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
9	Aradgaon	0.00	0.10	0.10	0.00	0.00	0.00
10	Musalwadi	0.00	0.10	0.10	0.00	0.30	0.00
11	Takalimiya	0.00	0.10	0.50	0.00	0.20	0.00
12	Chincholi	0.10	0.10	0.10	0.10	0.00	0.00
13	Guha	0.10	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
14	Kangar Bk	0.00	0.10	0.20	0.00	0.00	0.00
15	Tarahabad	0.00	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
16	Mhaisgaon	0.10	0.10	0.10	0.10	0.10	0.00
17	Chilhalthan	0.00	0.00	0.10	0.10	0.00	0.00
18	Rahuri	0.10	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
19	Mula Dam	0.10	0.10	0.10	0.00	0.10	0.10
20	Avghad	0.00	0.10	0.10	0.00	0.30	0.00
21	Sade	0.10	0.10	0.10	0.10	0.00	0.00
22	Wambori	0.10	0.10	0.10	0.10	0.30	0.00
23	Gunjale	0.10	0.10	0.20	0.00	0.30	0.00
24	Bhramhni	0.10	0.10	0.10	0.10	0.10	0.00
25	Umbare	0.00	0.10	0.10	0.00	0.00	0.00
26	Rahuri Kh	0.00	0.10	0.20	0.00	0.10	0.10
27	Deolali	0.10	0.10	0.20	0.10	0.10	0.00
28	Tandulner	0.00	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
29	KolharKh	0.00	0.10	0.10	0.00	0.20	0.00
30	Rampur	0.00	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
31	Songaon	0.00	0.10	0.10	0.00	0.10	0.00
32	Nimbhere	0.00	0.10	0.10	0.00	0.30	0.00

References:

1. Amend JP, Shock EL, 2001 Energetics of overall metabolic reactions of thermophilic and hyperthermophilic Archaea and Bacteria. *FEMS Microbiology Reviews* vol.25, pp.175-243.
2. APHA, 1998, *Standard Methods for the Examination of Water and Wastewater*. American Public Health Association, 20th edition, Washington. D.C.
3. Asrari E., Madadi M. and Masoudi, 2008, Study of water quality in Kor River, West Southern of Iran, *Nature Environment and Pollution Technology*, Vol. 7, No. 3, pp. 501-504.
4. Jayabhaye U. M., Salve B. S. and Pentewar M. S., 2008, Some physico-chemical Aspects of Kayadhu River, District Hingoli, Maharashtra, *J. Aqua. Biol.*, Vol. 23, No.1, pp. 64-68.
5. Sharma B.K., 2001, *Environmental chemistry*, IV edition, Goel Publication House, Meerut.
6. Singh Omkar, Kumar Vijay and Rai S.P., 2005, Water quality aspects of some wells, springs, and river in Parts of the Udhampur District (J & K), *Journal of Environ. Science and Eng.*, Vol.47, No.1, pp.25-32.
7. Thompson and Turk, 2005, *Introduction to physical Geology*, Saunders golden sunburst series.
8. Thompson C., 2003, *The Arizona Republic*, vol.1, pp. 12-03.
9. Vyankatesh B Yannawar, Arjun B Bhosle, Parveen R Shaikh, and Surekha R Gaikwad (2013) *Water Quality of Hot Water Unkeshwar Spring of Maharashtra, India*. *Int J of Innovation and Applied Studies*, Vol. 3 No. 2, pp. 541-551.
10. Yannawar Vyankatesh B. and Bhosle Arjun B. (2013) *Cultural eutrophication of Lonar Lake, Maharashtra, India*. *Int J of Innovation and Applied Studies* Vol. 3 No. 2, pp. 504-510.

Young M.C., 2007, *Aqua Thermal Access*, vol. 4, pp. 8.

Kal. Sambhajirao Garad Mahadesiya V sanshodhan sanstha, Mohol

DESHBHAKTA SAMBHAJIRAO GARAD COLLEGE, MOHOL

AT/POST/ TAL: MOHOL, DIST: SOLAPUR (MS), INDIA
(NAAC Accreditation. "B" Grade)

Affiliated to

Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

One Day Multidisciplinary International e-Conference
On

**Sustainable Innovative Development in languages, Social Sciences, sciences, Agriculture,
Management and overall Development**

27th March 2021

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. Shingate Supan K Arayan
Pass, science & Commerce College Kolhar, Tal. Rahata. has participated in One Day Multidisciplinary
International e-Conference on "Sustainable Innovative Development in languages, Social Sciences, sciences, Agriculture, Management and overall
Development" organized by the Dept. of Geography and IQAC Cell of Desh Bhakta Sambhajirao Garad College, Mohol on 27th March 2021, in Virtual mode.

He/She has presented a research paper entitled Iron Heavy metals in Drinking water quality Rahani
Tahsil of Ahmednagar District (M.S)

Convener

Dr. S. M. Mulani

Professor, Head Department of Geography

Deshbhakta Sambhajirao Garad College, Mohol (Solapur), Maharashtra

Principal

Dr. D. S. Tikate

Deshbhakta Sambhajirao Garad College, Mohol (Solapur), Maharashtra

Issue of Certificate-27/03/2021

2020-21
3.3.2

Dr S.N. Shingote
Geography

Peer reviewed Journal

Impact Factor:5.13

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

February-2021. Special Issue-11, Volume-4

Physical and Human Dimensions of Environment, Climate Change, and Sustainable Development

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)
425102

Guest Editor

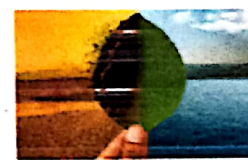
Dr. Birajdar Govind Dattopant
Principal
Sharadchandra Mahavidyalaya,
Shiradhon Tq. Kallam Dist:
Osmanabad (Maharashtra)

Executive Editors

Dr. A. I. Shaikh
Dr. M. B. Shirmale

Co- Editors

Dr. S. A. Chaus   Dr. Shakeeluddin Khazi   Mr. P. U. Gambhire

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

26	Geographical Analysis of Accessibility of Primary Health Centers in Beed District Capt. Dr. M. G. Rajpange, Shaikh Abdul Samad Tamijoddin	83-85
27	Analysis of Soil Characteristic of Rahuri Tahsil in Ahmednagar District (Maharashtra) Dr. D. M. Nalage, Dr. S. N. Shingote	86-90
28	Work from Home for SHGs: Badarwas Jacket Cluster Concept Jayant Singh	91-92
29	हॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पाणी प्रकल्पातील योगदान प्रा. प्रफुल एम. रावुरवाडे	93-95
30	शाश्वत शेती विकास - काळाची गरज प्रा. डॉ. जयंत नरवडे	96-98
31	हिंदी काव्य में प्रकृति चेतना प्रा. दिग्विजय पोटकुने	99-101
32	जैववैज्ञानिक हवामान बदल आणि भारताची भूमिका Dr. Jagdish Deshmukh	102-105
33	ई - ग्रंथालय : शैक्षणिक ग्रंथालयाचा अविभाज्य घटक प्रा. सरदे दिनीप निवृत्ती	106-107
34	भारतीय मानिष्ठानातील धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व आणि वास्तव कु. नीता दत्त पडसलिन	108-109
35	पाणी व्यवस्थापनातील आधुनिक तंत्रज्ञान एक भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. कलंदर मुस्तफा पठाण	110-112
36	'गोदुल' गोंड जमातीचे शैक्षणिक केंद्र व त्याची समाज विकासातील भूमिका डॉ. श्याम खंडारे, श्री. प्रफुल एस. सिद्धान्त	113-114
37	लेखिका सुनीता देशपांडे यांच्या लेखित निबंध लेखनाचा आशय अभिव्यक्तिचा दृष्टीने अभ्यास नयन कशिनाथ राजे	115-116
38	स्त्रीवादी साहित्याचे मुल्यनिरूप प्रा. जाधवर शशिकांत श्रीरंग	117-122
39	परमणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी दारिद्र्याचा तुलनात्मक अभ्यास प्राचार्य डॉ. एम. जी. राजपंगे, मायकवाड बाबाजी कोंडीबा	123-126
40	भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम : एक अभ्यास डॉ. बाबासाहेब शिवाजी पवार	127-129
41	शालेय शिक्षणात ग्रंथालयाचे महत्व प्रा. डॉ. मन्नाष एम. पी.	130-132
42	वाणी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील प्राथमिक स्तरावरील स्त्री शिक्षिकांना व्यावसायिक जबाबदारी पार पाडत असताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास प्राचार्य डॉ. शशिकांत लक्ष्मण तांबे	133-135
43	राहुल मावळ्यायन के यात्रा साहित्य में भौगोलिक परिदृश्य प्रा. केंद्रे डॉ. बी.	136-138
44	शाश्वत शेतीच्या माध्यमातून विकास डॉ. सुनीता सिंदे, अमित भिमराव लोखंडे	139-140
45	शाश्वत विकास प्रा. डॉ. बसंत पांडुरंग सरवडे	141-142
46	महाराष्ट्राच्या शाश्वत विकासामध्ये व्यापारी पिकांची भूमिका पवार प्रियंका जयराम	143-147
47	अतनूर या गावातील कुटूंब नियोजनाचा :- भौगोलिक अभ्यास श्री. विचकुंदे शशिकांत संग्राम	148-151
48	मानवाच्या विकासात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राची भूमिका श्री. विठ्ठल मारुती शिवाजीराव	152-155
49	हवामानबदलाचा शेती क्षेत्रावर आलेला परिणाम एक भौगोलिक विश्लेषण प्रा. मनिषा कळसरकर	156-159
50	जालना जिल्ह्यातील रम्या धनतेचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. केंद्रे डॉ. एस.	160-162
51	Contribution of Government Polices in Rural Welfare : A Sociological Study Dr. Pandurang R. Muthe	163-164

Analysis of Soil Characteristic of Rahuri Tahsil In Ahmednagar District (Maharashtra)

Dr. D. M. Nalage¹ Dr. S. N. Shingote²

¹Assit. Prof. Head Dept. of Geography Arts, Science and Commerce College, Rahata

²Assit. Prof. & Head Dept. of Geography, Arts, Science and Commerce College, Kolhar

Introduction :

Ahmednagar district as far as the extension is concern this Rahuri tahsil is on No. 8th position. The total geographical area of Rahuri tahsil is 101617 hectare. This tahsil have 98 villages, in which 64 villages are having irrigation and remaining 34 villages are totally depends on Monsoon rainfall. River Mula flows from middle part to the south. Mula Dam is built at village Baragaon-Nandur on 1971 on this River According to census 2011, the total population of the tahsil is recorded 322823. The land of this area is made up from the basalt rock. Therefore, black cotton soils is playing an important role in the agricultural development. Study of soil productivity of soil is possible when the physical and chemical characteristic are found in sufficient scale in the soil. These factors are changing with the geographical features. 50 % part of our soil is fill by geographical features, soils covered by various minerals, 5 % Organic Carb, 25 % of Water and 25 % air is found in the soil respectively. Soil is an important aspect which is enrich in pH (Potation of Hydrogen), EC (Electric conductivity), OC (Organic carb), Aluminium, Ferrous, Nitrogen, Potassium, Phosphorus, CaCo₃, Sulphur, Zinc, Manganese and copper etc.

Objective of the Investigation

1. To Study the geographical condition of the study area .
2. To study the various soil characteristic in the study area.

Hypothesis :

The hypotheses are in fact, the basis on which total research based. Hypotheses are the reality and fact that to present in the study area. Without hypotheses no orderly conclusion may be resulting and no research plan can be formulated.

1. Soil analysis helps to more production of any crop in the study area.
2. Water and fertilizers supply depends on soil situation.

Scope and Utility of The Study:

The study would be useful for the policy makers in planning and formulating different crop production. It would also be useful to the modern irrigation methodology and awareness between the farmers in the tahsil. The finding of the study would be thus helpful to formulate and implement any crop development policy in Maharashtra.

Sources of Data:

1. **Primary Data Sources:** The primary data is collected from farmer's interview, questionnaire, field work and their sugarcane farms in the study area.
2. **Secondary Data:** The secondary data collection by various books, Research Journals, Reports and Articles. Govt. departments record ect. The secondary data concerning irrigation, land use, cropping pattern and sugarcane were personally collected from the revenue records available at the tahsil headquarter and Village's.

Methodology :

Techniques and Software: Statistical and Cartographic techniques have been used for showing the relationship in soil. The computer techniques have been used to analysis of the , questioners and soil analysis data.

1. Sample Techniques:

The sample is very important for analysis any study. Rahuri tahsil there are 98 villages distributed in seven division but selection of all villages is not possible, So 21 (20 %) villages and 420 210 from drip and same numbers of farmer from flood methods farmers are selected only.

2. Cartographic Technique:

Use of SOI Toposheet series are

47 I 47 I 47 I 47 I
 6 7 11 15

Organic Carb:

Organic Carb is a basic significant factor within soil. This mineral occupies near about 5 % part in the structure of soil. The formation of organic carb is depend upon vegetables leaf, waste material, crop and organic fertilizers given by farmers in whole year .The scale of OC in the soil is determined after testing soil in laboratory. If the OC is found in soil less than 0.5, the soil is of low quality, but the EC is between 0.6 to 1.0 is medium quality and more than 1.1 is found to be good for soil. Organic factors creates humus in soil which is important for high production.

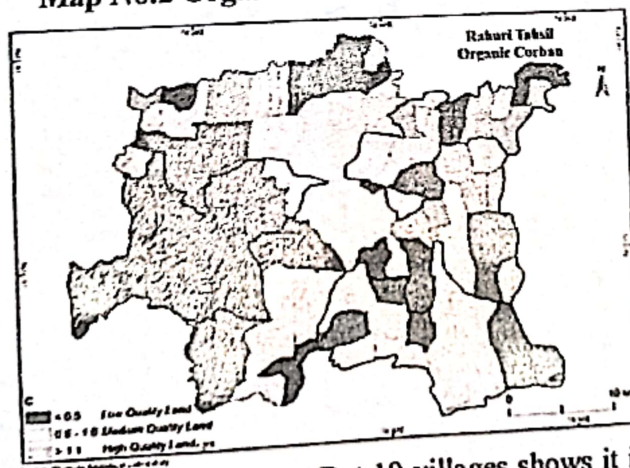
Table No. 2 Organic Curb (Unit-Percentage)

Sr. No.	Division	Total No. of villages			OC Percentage			%	Total Villages
		< 0.5	0.6 To 1.0	> 1.1	< 0.5	0.6 To 1.0	> 1.1		
1.	Rahuri	05	08	01	35.72	57.14	7.14	100	14
2.	Dcolalai	07	09	00	43.75	56.25	00	100	16
3.	Satral	04	04	03	36.36	36.36	27.28	100	11
4.	Taharabad	14	02	00	87.05	12.05	00	100	16
5.	Vambori	04	08	00	33.33	66.66	00	100	12
6.	Bramhani	01	03	08	8.33	25.00	66.66	100	12
7.	Taklimiya	03	07	07	17.64	41.18	41.18	100	17
Total Villages		38	41	19	262.18	294.64	142.26	100	98
Average Organic Curb of study area %					37.50	42.12	20.38	100.00	

Source-complied by Author

Organic Curb always supports the sugarcane cultivation. According to table No. 4.4 It is found in three categories, one is less than 0.5 % found 38 villages in study area and it is acquire 37.50 percent area. Organic curb between 0.6 to 1.0 % is found in 41 villages which covered 42.12 percent area. Only 19 villages indicates that there OC is more than 1.1. % ⁴Sugarcane cultivation require more OC for good growth and sufficient yield.

Map No.2 Organic content of Soil(Unit %)

organic curb is found below 0.5 in 38 villages. But 19 villages shows it is more than 1.1 in study region. 37.50 percent area of the Rahuri tahsil is under 0.5 scale of the organic curb and 42.12 percent area cover under the range of 0.6 to 1.0. Only 20.38 percent area having more organic curb in Rahuri tahsil. ⁶Organic curb helps for bringing more area under sugarcane cultivation.

Nitrogen :

Nitrogen is a basic nutrient which increases leaf size and development. The growth of crop is sufficient on nitrogen enrich soil. Food grains, Vegetables, and fruits quality is found good on nitrogen rich soil. Nitrogen content less than (Per hect. Kg.) 280 is classified as low, 280 to 560 medium and More than 560 is high and found very suitable for crop growth in soil.

Hindustani Education Society, AUSA's
SHARADCHANDRA MAHAVIDYALAYA, SHIRADHON

Tq. Kallam Dist: Osmanabad (Maharashtra) Pin Code: 413528

NAAC Accredited With 'B' Grade

Affiliated to

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

One Day Multidisciplinary International e-Conference

On

"Physical and Human Dimensions of Environment, Climate Change and Sustainable Development"

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms Dr. S. N. Shingote of Assit. Prof. & Head Dept. of Geography Arts, Science and Commerce College, Kolhar has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on *"Physical and Human Dimensions of Environment, Climate Change, and Sustainable Development"* organized by the Dept. of Geography and IQAC Cell of Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon on 25th February 2021, in Virtual mode.

He/She has presented a research paper entitled **Analysis Of Soil Characteristic Of Rahuri Tahsil In Ahmednagar District (Maharashtra)"**

Convener

Dr. M. B. Shirmale

Dept. Of Geography

Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon

Co-Convener

Dr. Shakeeluddin Khazi

IQAC Co-Ordinator

Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon

Organising Secretary

Dr. A. I. Shaikh

Head Dept. Of Geography

Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon

Co-Organising Secretary

Dr. S. A. Chaus

Vice-Principal

Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon

Chief Organizing Secretary

Dr. Birajdar Govind Dattopant

Principal

Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon.

Issue of Certificate-25/02/2021

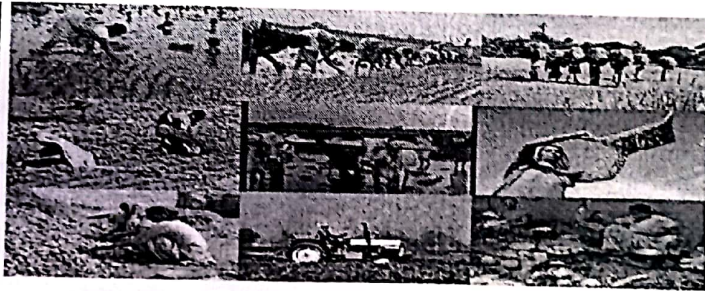
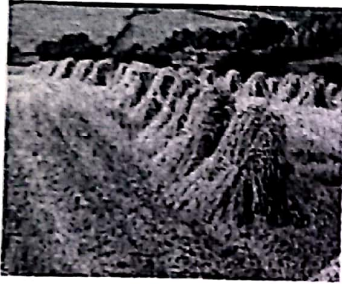
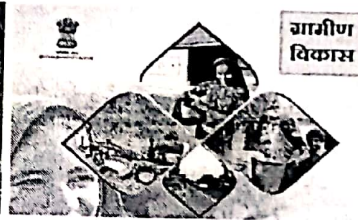
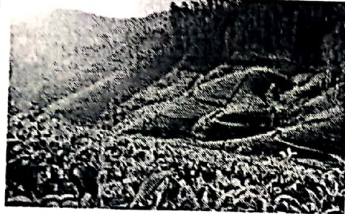
3-3-2 20-2)

ISBN 978-81-947698-1-1

शेती व्यवसाय आणि ग्रामीण विकास

(Agriculture Business and Rural Development)

संपादक
डॉ. एन.बी. पवार
डॉ. डी. एस. गायकवाड
डॉ. आर. बी. गावकरे

ज्योतीकिरण प्रकाशन, पुणे

अनुक्रमणिका

अनु. क्र.	प्रकरण	पा. नं.
1.	जागतिक तापमान वाढीचा आणि हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील शेतीवर आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनात होणाऱ्या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास	१-५
2.	अंदमान निकोबार बेटांचे पर्यटन	६-९
3.	प्रेमचंद युगीन हिन्दी उपन्यासां मॆं ग्रामीण जीवन	१०-१२
4.	महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर एक भौगोलिक अभ्यास	१३-१७
5.	शेती विकास : सरकारी योजना	१८-२२
6.	भारत मॆं स्मार्ट और सुगम्यकालीन ग्रामीण विकास	२३-२७
7.	शेती विकास : समस्या आणि उपाय	२८-३३
8.	मराठी कथेची वाटचाल	३४-३६
9.	कोरोना वायरसचा कृषी आणि कृषी उत्पादनावर प्रभाव	३७-४१
10.	जालना जिल्ह्यातील भूजल मत्स्य उत्पादनाचा अभ्यास	४२-४४
11.	जालना जिल्ह्यातील ऊडधान्य पीक उत्पादनाचा अभ्यास	४५-४८
12.	जालना जिल्ह्यातील फळबाग लागवड क्षेत्र: एक अभ्यास	४९-५१
13.	शेती आणि ग्रामीण विकास सद्यस्थिती आणि भवितव्य	५२-५५
14.	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शेती, उद्योग व सहकार या विषयातील कार्य : एक अभ्यास	५६-५८

शेती विकास : समस्या आणि उपाय

डॉ. विजय खडें व प्रा. विजय दिघे

सहायक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, ए.एस.सी.महाविद्यालय कोल्हापूर.

सारांश :-

देशातील मूलभूत विकासाचा मुख्य पाया म्हणजे शेती आहे. दोन तृतीयांश लोकसंख्येपेक्षा जास्त लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. लोक हे शेती क्षेत्रावर आधारित असल्यामुळे शेतीला फार महत्त्व भारतामध्ये एकूण लोकसंख्येच्या सत्तर. पण औद्योगीकरण आणि आर्थिक विकास झपाट्याने वाढत असल्यामुळे या क्षेत्रातील वाटा कमी झाल्याचे दिसून. प्राप्त झाले आहे. येते

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील इतर उद्योगां पेक्षा शेतीव्यवसाय हा पूर्णतः पावसाच्या पाण्यावर आधारित आहे. नैसर्गिक शेतकरी, कर्जबाजारीपणा, दर हेक्टरी उत्पादन. आपत्ती मुळे शेतीक्षेत्रात अनेक चढउतार होत असतांना दिसून येत आहेत. तोटा अशा अनेक समस्यांना शेतकरी अतिवृष्टी, आत्महत्यायांना सामोरे जावे लागते. निर्माण त्यामुळे शेतकऱ्यांपुढे अनेक समस्या. इतर वित्तीयसंस्था यासाठी प्रयत्न करत आहे. बँका, केंद्र सरकार, त्या दूर करण्यासाठी राज्य सरकार. होत आहे या संशोधन पेपर मध्ये ग्रामीण विकासाबाबत शेतकऱ्यांच्या शेतीविषयक समस्यांचा अभ्यास केला आहे. औद्योगिक, भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात. या क्षेत्राचा किती वाटा आहे याचा अभ्यास केला असून ग्रामीण विकासासाठी उपाय योजना सुचविण्यात निर्यातीत कृ. विकासात. आल्या आहेत

Keywords: शेती, औद्योगीकरण, आर्थिकविकास, आपत्ती, उत्पादन, कर्जबाजारीपणा, कृषी, अर्थव्यवस्था, विपणन.

प्रस्तावना :-

जगातील अनेक देशांमधील मूलभूत विकासाचा मुख्य पाया म्हणजे शेती आहे. दोन तृतीयांश लोकसंख्येपेक्षा जास्त लोक शेती मानवाची मूल क्षेत्राशी आधारित असल्यामुळे या शेतीक्षेत्राला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भूत गरज शेती क्षेत्रातून पूर्ण होते. जगाची आणि पर्यायाने भारताची अर्थव्यवस्था कृषी क्षेत्रावर. त्रातुच उपलब्ध होतो. अनेक उद्योगांचा कच्चा माल शेतीक्षेत्रातून भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे. अवलंबून आहे. भारतातील शेती क्षेत्राला महत्त्व प्राप्त झाले असून त्यामुळे शेती क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. कारण भारतामध्ये. क वस्तूचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. भारतात प्राथमिक. एकूण लोकसंख्येच्या 70 टक्के लोक हे शेती क्षेत्राशी निगडित आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. ग्रामीण विकासामध्ये शेतकऱ्यांच्या शेतीविषयक समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात आणि औद्योगिक विकासात व निर्याती मध्ये कृषी क्षेत्राचा किती वाटा आहे याचा अभ्यास कर.
३. शेतीच्या विकासासाठी उपाय योजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती:-

या संशोधन पेपर मधील सर्व माहिती द्वितीय साधनांद्वारे गोळा केलेली आहे। आंतरराष्ट्रीय -राष्ट्रीय, याकरिता पुस्तके .
स्तरावरील जर्नल्स आणि विविध वेबसाईट द्वारे माहितीचे संकलन केले आहे
भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा वाटा :- भारतातील कृषी क्षेत्राचा जेडीपी मधील वाटा सन 1950 मध्ये जवळपास 56 टक्के होता. औद्योगीकरण आणि आर्थिक विकास झपाट्याने वाढत असल्यामुळे या क्षेत्रातील वाटा कमी झाल्याचे दिसून येते. पुढील तक्त्यात याबाबतची माहिती दर्शविली आहे.

कृषी आणि इतर क्षेत्रातील वाटा

वर्ष	रुपये (कोटी मध्ये)	शेकडा प्रमाण]
२०१४१५-	२०९३६१२	१८२.
२०१५१६-	२२२७५३३	१७७.
२०१६१७-	२४९६३५८	१७९.
२०१७१८-	२६७०१४७	१७२.
२०१८१९-	२७७५८५२	१६१.
२०१९२०-	३०४७१८७	१६५.

Central Statistics Office -: Sources

कृषी व संलग्नित क्षेत्रातील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वाटा :- महत्व/

भारतामध्ये अनेक उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा हा कृषी क्षेत्राकडून केला जातो . उदा . त्याचबरोबर, चहा असे प्रमुख उद्योग शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहेत, कापड, साखर, तेल, बिया, खांडसरी असे कुठिर उद्योग , हातमाग, कच्च्या मालाची , धान्य आणि उद्योगांना कच्चा माल पुरवठा, भारतातील लोकसंख्येला अन्न . निगडित आहेत सुद्धा शेती क्षेत्राशी . निर्यात करण्याकरिता शेती क्षेत्र मौल्यवान भूमिका बजावत आहे

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भारतीय शेतीचा वाटा :-

भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या निर्यातीमध्ये चहातंबाखू या वस्तूंचा , काजू, मसाल्याचे पदार्थ, तेल, बिया, फीको, भारतीय निर्यातीत कृषी क्षेत्राचा वाटा पुढील तक्त्याच्या आधारे . या व्यापारामुळे भारताला परकीय चलन प्राप्त होते . अग्रक्रम आहे दर्शविण्यात आला आहे.

एकूण निर्यातीत कृषी क्षेत्राचा वाटा

अ.न.	वर्ष	कृषी निर्यात	एकूण निर्यात	कृषी निर्यातीचा वाटा (टक्केवारी मध्ये)
१.	१९९०९१-	६०१३,	३२५२७	१८% ५.
२.	२००००१-	२८६५७,	२०१३५६	१४% २.
३.	२०१०११-	१३९३,११,	११४२९२२	९% ७.
४.	२०१४१५-	२६८४६०	८९८२०,४१,	१४% २.

Source-www.indiabudget.nic.in

ग्रामीण विकासातील शेती क्षेत्राच्या समस्या :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील इतर उद्योगांपेक्षा शेती व्यवसाय हा पूर्णतः पावसाच्या पाण्यावर आधारित आहे. नैसर्गिक .
उत्तार होत-आपत्तीमुळे आणि इतर कारणांमुळे शेती क्षेत्रात अनेक चढांंना दिसून येत आहेत ,दर हेक्टरी कमी उत्पादन .
म्हणून शेतकऱ्यांपुढे असणाऱ्या .शेतकरी आत्महत्या अशा अनेक समस्यांना शेतकऱ्याला सामोरे जावे लागते ,कर्जबाजारीपणा
.काही समस्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील

अ) कृषी विपणन समस्या:- कृषी विपणनामध्ये शेतकऱ्यांपुढे असणाऱ्या समस्यांमध्ये पुढील प्रकारच्या समस्यांचा समावेश
होतो

१. वाहतूक सुविधेचा अभाव:- भारतातील शेती क्षेत्र हे ग्रामीण भागात विखुरलेले आहे.आजही देशातील बरीच खेडी ही
चांगल्या रस्त्यांशी जोडलेली नाहीत. त्यामुळे शेती मालाच्या वाहतुकीसाठी अडचणी निर्माण होतात.

२. मध्यस्थांची साखळी:- शेतमालाच्या वितरणामधील मध्यस्थांच्या साखळीमुळे शेतकऱ्याला अनेक समस्यांना सामोरे जावे
लागत आहे. शेतकऱ्यांच्या मालाचा योग्य मोबदला व्यापाऱ्यांकडून या मध्यस्थांच्या साखळीमुळे शेतकऱ्याला मिळत नाही.

३. गोदामांची अपुरी सुविधा:- देशामध्ये मोठ्या प्रमाणात गोदामांची चांगली आणि योग्य सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे
शेतकऱ्याला आपला शेतमाल योग्य ती किंमत मिळेपर्यंत साठवून ठेवता येत नाही.शेतकऱ्यांना आहे त्याच किंमतीला तो शेतमाल
विक्री करावा लागतो.

४. बाजारपेठेची अपुरी माहिती:- देशातील मोठमोठ्या बाजारपेठेची स्थिती आणि वस्तूच्या किंमती याबद्दल पुरेशी माहिती
उपलब्ध होत नसल्यामुळे शेतकऱ्याला आपल्या मालाची खरी किंमत समजत नाही.

५.प्रमाणीकरण आणि प्रतवारीकरण करणे:- या सुविधेचा अभावामुळे शेतमालाचे प्रतवारी आणि प्रमाणीकरण करता येत नाही.
शेतमालाचे प्रतवारी/प्रमाणीकरण केले नाही तर शेतकऱ्याच्या मालाला योग्य किंमत मिळत नाही.

६. अपुरी कर्ज सुविधा:- देशातील असणारी बँकिंग व्यवस्था शेतकऱ्यांसाठी कर्ज वितरणासाठी अपुरी पडते. शेतकऱ्याला
त्यामुळे व्यापाऱ्यांकडून,सावकारांकडून कर्ज घ्यावे लागते आणि व्यापाऱ्यांसनी मागितलेल्या किंमतीला आपला शेतमाल त्याला
विक्री करावा लागतो.

उपाय योजना:-

1. शेतीची उत्पादकता वाढविणे.
2. ग्रामसडक,पाणी,वीज,गोदामे अशा सोयी सुविधा शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देणे.
3. शेतमालाची उत्पादन पातळी वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे.
4. शेती विकासासाठी अधिकाधिक क्षेत्र सिंचनाखाली आणणे.
5. जलयुक्त शिवार योजना सक्षमपणे राबविणे.
6. शेतमालाच्या उत्पादन वाढीसाठी संशोधन व विस्तार कार्यक्रमावर भर द्यावा.
7. फळ झाडांची रोपे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी तयार केलेली लावावीत.

८. भाज्या टिकविण्यासाठी शेडनेट, पॉलिहाऊसचा वापर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना योग्य ते मार्गदर्शन कृषी विस्तार अधिकाऱ्यांनी द्यावे.

९. शेतीशी निगडित असलेले इतर व्यवसाय उदा. कुक्कुटपालन, शेळीपालन, दुग्ध व्यवसाय त्यांचा विस्तार करावा.

१०. अल्पभूधारक, सीमांत शेतकऱ्यांना रोजगार प्रदान करावा.

ब) शेती क्षेत्राच्या वित्तीय समस्या:- ग्रामीण विकासामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वित्तीय समस्या निर्माण होत असतात त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. किंमत अनिश्चितता:- शेतकरी हा उत्पादन प्रक्रियेमध्ये एक संघटकाची भूमिका पार पाडत असतो. किमतीवर नियंत्रण त्याला देवता येत नाही. ग्राहकांच्या आवडी, निवडी, हवामान या बाबी शेतमाल उत्पादनाच्या संदर्भात महत्वाच्या आहेत. त्यांचा शेतमालाच्या किमतीवर प्रभाव पडत आहे.

२. तांत्रिक अनिश्चितता:- शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी तांत्रिक बाबी महत्वाच्या असतात. तांत्रिक प्रगतीमुळे शेतकऱ्यांना शेती नियोजनात बदल करता येतो. नवीन तंत्र शेतकऱ्यांना उपयुक्त आणि फायदेशीर आहे किंवा नाही याबाबत विचार करावा लागतो.

३. साधनांची अनिश्चितता:- शेती पीकाचे क्षेत्र वाढत असताना वेगवेगळ्या प्रकारचे निर्णय शेतकऱ्याला घ्यावे लागतात. शेती करताना लागणारे शेतमजूर वेळेवर उपलब्ध होत नाहीत. अनेक शेतमजुरांचे कुटुंब हे शहराकडे स्थलांतरित झाले असल्यामुळे शेतमजूर वेळेवर उपलब्ध होत नाही. शेतकऱ्याला आवश्यक असणारी शेतीची साधने सुद्धा निश्चित स्वरूपात उपलब्ध होत नाहीत.

४. उत्पादनाबाबत अनिश्चितता:- शेती उत्पादनाच्या प्रक्रियेत नैसर्गिक आपत्ती, हवामान, पिकांवरील रोग, पाऊस, परिस्थिती, दुष्काळ इ. अशा अनेक कारणांमुळे उत्पादनाबाबत अनिश्चितता निर्माण होते. त्याच बरोबर उत्पन्नाबाबतही अनिश्चितता येत असते.

५. भाववाढीमुळे अनिश्चितता :- भाववाढ आणि भावघट या व्यापार चक्राच्या अवस्था आहेत. विविध शेतमालाच्या मागण्यासाठी आणि किमती संबंधी अनिश्चितता आढळून येते. शेतीक्षेत्रात वापरल्या जाणाऱ्या वेगवेगळ्या साधन-सामुग्री, यंत्रे यांच्या किमती वाढल्यास अनिश्चितता निर्माण होते.

उपाय योजना:-

१. शेती व्यवसायामध्ये विविधीकरण आणणे, २. शेती क्षेत्रामध्ये लवचिकता आणणे ३. शेती मध्ये योग्य पिकांची निवड करणे. ४. शेतकऱ्याकडे मोठ्या प्रमाणावर खेळते भांडवल असणे आवश्यक आहे. ५. शेती क्षेत्रातील विविध पिकांचा विमा उतरविण्यास शेतकऱ्यांना किमान उत्पादनाची अथवा उत्पन्नाची निश्चितता निर्माण करणे शक्य होईल. ६. शेतीव्यवसायामध्ये नैसर्गिक जोखीम बरोबरच मानवनिर्मित जोखीम निर्माण होत असते. या जोखीमेपासून सुरक्षिततेसाठी उपाययोजना करणे.

क) कृषीक्षेत्राच्या यांत्रिकीकरणाबाबतच्या समस्या:-

शेती क्षेत्राशी निगडित असलेल्या यांत्रिकीकरणाबाबत समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

भा.शेतकरी अडकून पडलेला आहेतात केवळ आठआधारभूत किमती जाहीर केल्या असतानाही त्या दहा शेतमालाच्या- भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाटा जास्त असूनही तसेच औद्योगिक विकास कृषी क्षेत्राचे शेतकऱ्यांना मिळत नाहीत महत्त्व असूनही ग्रामीण विकासातील शेती क्षेत्राच्या समस्या दूर होत नाहीत या समस्या दूर करण्यासाठी केंद्र सरकार, राज्य सरकार, बँका अनेक प्रकारच्या योजना राबवून शेतकऱ्यांच्या व ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी ते प्रयत्नशील आहेत, जिल्हा परिषद.

संदर्भ:

1. Rural development in India –A way forward, Vijay Kumar Sarabu, article, Oct 2018 (<http://www.researchgate.net>)
2. Issue and Challenges of Rural Development in India, Mr. Annepu Yakanna, Volume:vII, issue x, Oct- 2017. Indian Journal of Applied Research.
3. www.unishivaji.ac.in.
4. <http://mr.vikaspedia>agriculture>

"Incessant Attempts And Hard Work Win Unattainable Goals".

Shri. Vidya Vikas Mandal's

SHRI SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA

Tal- Mangalwedha, Dist- Solapur, Maharashtra (India)

(NAAC Reaccredited 'B' Grade)

Affiliated to

Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

One Day Interdisciplinary Online International Conference

On

"Agriculture and Rural Development: Spatial Issues, Challenges and Approaches"

Monday, 10th August 2020

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Ms./Dr./Prof Dr Kharde Vijay Abasaheb of Arts Science and Commerce College Kolhar Tal- Rahata dist-Ahmednagar has participated in One Day online Interdisciplinary International Conference on *"Agriculture and Rural Development: Spatial Issues, Challenges and Approaches"* organized by the Dept. Of Geography & Internal Quality Assurance Cell (IQAC), SHRI. SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA, MANGALWEDHA on 10th August 2020, as a Key-Note Speaker/Resource Person/Chair Person/ Participant. He/She has presented a research paper entitled *शेती-विकास-समस्या आणि उपाय*

Convener

Dr. D. S. Galkwad

Head Dept. of Geography

Shri. Sant Damaji Mahavidyalaya, Mangalwedha

Chief Organiser

Dr. N.B. Pawar

Principal

Shri. Sant Damaji Mahavidyalaya, Mangalwedha

1

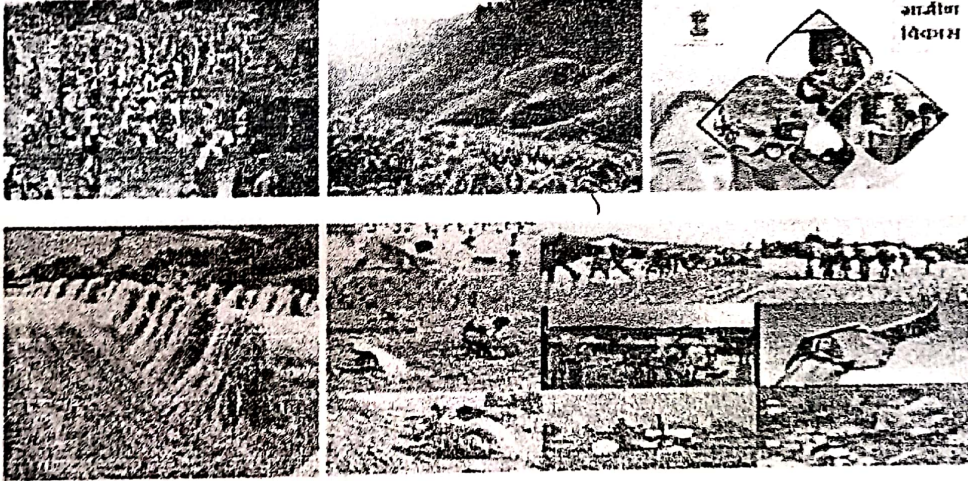

ISBN 978-81-947694-1-1

शेती व्यवसाय आणि ग्रामीण विकास

(Agriculture Business and Rural Development)

संपादक
डॉ. एन.बी. पवार
डॉ. डॉ. एस. गायकवाड
डॉ. आर. बी. गायकवाड

ज्योतीकरण प्रकाशन, पुणे

Preface

It gives me immense pleasure to publish the research papers in a e – book form on the occasion of one day interdisciplinary online International conference on “**Agriculture and Rural Development :Spatial issues, Challenges and Approaches.**”

The various researches from different parts of the world have sent their papers and they are of high quality and these will provide a new perspective to solve the problems which our farmers are facing . The book aims at variety and vitality of life. It will enhance the quest for knowledge and wisdom.

The research papers will stimulate the students to pursue knowledge and it will help them to progress and how to overcome the problems in real life. The objective of the book is to help students and farmers in general.

I would like to express an enormous debt of gratitude to Dr. Pravin Saptarshi, Dr. T. N. Lokhande, Dr. D.S. Gaikwad, Dr. R. B. Gavkare, Dr. P. M. Honrao, prof Santosh Mane Sir who has taken great efforts to make this total work a successful one.

I am also grateful to the management of our institution for their warm support and encouragement. I am thankful to the all my staff members and all these helped in this grand event to make it successful.

**Principal
Dr. N.B. Pawar**

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरण	पा. नं.
1.	जागतिक तापमान वाढीचा आणि हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील शेतीवर आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनात होणाऱ्या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास	१-५
2.	अदमान निकोबार बेटांचे पर्यटन	६-९
3.	प्रेमचंद युगीन हिन्दी उपन्यासां मध्ये ग्रामीण जीवन	१०-१२
4.	महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर एक भौगोलिक अभ्यास	१३-१७
5.	शेती विकास : सरकारी योजना	१८-२२
6.	भारत मध्ये स्मार्ट और सुधन्यकालीन ग्रामीण विकास	२३-२७
7.	शेती विकास : समस्या आणि उपाय	२८-३३
8.	मराठी बंधूंची वाटचाल	३४-३६
9.	बंगाला बायसाचा कृषी आणि कृषी उत्पादनाचे प्रभाव	३७-४१
10.	जालना जिल्ह्यातील भूजल भूतत्त्व उत्पत्तीचा अभ्यास	४२-४४
11.	जालना जिल्ह्यातील कडधान्य पीक उत्पादनाचा अभ्यास	४५-४८
12.	जालना जिल्ह्यातील फळबाग लागवड क्षेत्र: एक अभ्यास	४९-५१
13.	शेत, आणि ग्रामीण विकास मध्यास्थिती आणि भविष्य	५२-५५
14.	हामारे शेत, महाराज याचे शेती, उद्योग व सहकार या विषयांतील पाठ्य : एक अभ्यास	५६-५८

शेती विकास सरकारी योजना :

डॉ. अर्चना विखे

सहायक प्राध्यापक

वाणिज्य विभाग

कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय कोल्हापूर

सारांश

भारत देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा मुख्य वाटा शेती क्षेत्राचा आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या लोक हे शेती क्षेत्राशी प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष शेतीवर आधारित असल्यामुळे शेतीला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारतात उपजीविकेचे साधन म्हणून शेतीकडे पहिले जाते. औद्योगिकरण, प्राचीन भागात या क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार प्राप्त होतो. आणि आर्थिक विकास झाल्याने वाढत असल्यामुळे या शेती क्षेत्रातील वाटा सध्या कमी झाल्याचे दिसून येते. शेती क्षेत्रातील कर्जबाजारीपणा, गरीबी उत्पादनदर हेक्टर उत्पन्न होताना दिसून येत आहे. आपत्तीमुळे शेती क्षेत्रात अनेक चढ, उतार, उतार, उतार आत्महत्येच्या अशा अनेक समस्यांना शेतकऱ्यांना सामोरे जावे लागते.

या संशोधन पेपर मध्ये भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात, औद्योगिक विकासात, निर्यात क्षेत्रात कृषी क्षेत्राचा सहभाग, ग्रामीण विकासात शेतकऱ्यांच्या शेतीविषयक समस्या, तसेच केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी शेतकऱ्यांसाठी जाहीर केलेल्या 16 सुत्री कार्यक्रमांचा आणि शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या विविध योजनांचा अभ्यास केलेला आहे.

Keywords : औद्योगिकरण, आर्थिक विकास, उत्पादन, भारतीय अर्थव्यवस्था, कृषी.

प्रस्तावना

भारत देशातील मूलभूत विकासाच्या मुख्य पाया म्हणजे शेती आहे. देशाच्या लोकसंख्येच्या जास्त लोक शेतीवर ७०% आधारित असल्यामुळे शेतीला महत्वाचे स्थान झाले आहे. भारताचा मूलभूत गरज शेती क्षेत्रातून पूर्ण होते. तसेच अनेक उद्योगांचा कच्चा माल शेती क्षेत्रातूनच उत्पन्न होतो, म्हणूनच भारताची अर्थव्यवस्था कृषी प्रधान आहे. शेती क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या भरतात प्राथमिक वस्तूचे उत्पादन, कृषी मानला जातो. मोठ्या प्रमाणावर केले जाते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात, औद्योगिक विकासात व निर्यात क्षेत्रात कृषी क्षेत्राच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामीण विकासात शेतकऱ्यांच्या शेतीविषयक समस्यांचा अभ्यास करणे.
३. केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी शेतकऱ्यांसाठी जाहीर केलेल्या 16 सुत्री कार्यक्रमांचा अभ्यास करणे.
४. शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती: या संशोधन पेपर मधील सर्व माहिती द्वितीय साधनांद्वारे गोळा केली आहे. यासाठी पुस्तके, राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील जर्नल्स आणि विविध वेबसाईट द्वारे माहितीचे संकलन केले आहे.

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा सहभाग :

भारतातील कृषी क्षेत्राचा जीडीपी मधील वाटा सन १९५० टक्के होता. ५६ मध्ये जवळपास ५१. औद्योगिकरण आणि आर्थिक विकास झाल्याने वाढत असल्यामुळे या क्षेत्रातील वाटा कमी झाल्याचे दिसून येते. खेतीत तत्काय वाढावतची माहिती दर्शविली आहे.

तक्का नं १ कृषी आणि इतर क्षेत्रातील वाटा :

वर्ष	कृषी (बांदी मध्ये)	शेतीचा प्रमाण
२०१४१५	२०९३६१२	१.८२
२०१५१६	२२२७४३३	१.७७
२०१६१७	२४९६३५८	१.७९
२०१७१८	२६७०१४३	१.७२

२. पीक संरक्षण:

केंद्र आणि राज्य सरकार पुरस्कृत योजनेअंतर्गत पीकसंरक्षणासाठी असणाऱ्या औषधांचा 50% अनुदान दिले जाते. कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी पिकावर पडणारा किडीरोग, तसे यांच्यावर नियंत्रण केले जाते. विस्तृत प्रमाणावर कीड आढळल्यास वैज पिक संरक्षण मोहिम हाती घेतली जाते. किडीरोगाच्या वापर या योजनेत केला जातो. गरज्यात वैजिक कीटकनाशकांचे उत्पादन प्रयोगशाळा राज्याची क्षेत्रात कार्यरत आहे.

३. किडीनाशक उर्वरित अंश तपासणी प्रयोगशाळा:

आंतरराष्ट्रीय बाजारांसाठी मालाची निर्यात करण्यासाठी कीडीनाशक तपासणीची सुविधा उपलब्ध करून देणे, मालाची साठवणूक, पॅकिंग, प्रेडिंग, वाहतूक यासाठी उच्च तंत्रज्ञानाच्या सुविधा निर्माण करणे, ही योजना १.०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना म्हणून राबविली जाते. कीटकनाशकांची कीड उर्वरित अंश १७.२९ टक्के नमुन्यात या प्रयोगशाळांमध्ये अद्ययावत उपकरणांमुळे तपासणी केली जाते. यामुळे परदेशी बाजारात निर्यात केलेला माल नाकारला जात नाही.

१. ऊसविकास योजना:

ऊस हे महाराष्ट्रातील नगरी पीक आहे. या पिकांमुळे सहकारी साखर कारखाना अंतर्गत ग्रामीण भागाची आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक प्रगती झाली आहे. ऊसाचे दर हेक्टरी किंवा मेट्रिक टन वजन वाढविण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानांतर्गत ऊस विकास योजना कार्यक्रम राबविण्यात येतो. एक डोळा पद्धत, पट्टा पद्धतीचा वापर यांतर्गत केला जातो. आंतरराष्ट्रिकासाठी प्रात्यक्षिके, उत्सर्गवर्धित रोपांची निर्मिती, मनुष्यबळ विकास हे घटक यांतर्गत राबविले जातात.

२. बीज परीक्षण प्रयोगशाळा:

पुणे, नागपूर, परभणी येथे या प्रयोगशाळा आहेत. १६००० बियाण्यांचे नमुने यामध्ये तपासले जातात. यामध्ये गुणवत्ता उत्पादकांनी पाठविलेले खाजगी नमुने तपासले जातात. निरीक्षकांनी घेतलेले व बीज प्रमाणीकरणासाठी

३. कीटकनाशक चाचणी प्रयोगशाळा:

महाराष्ट्र राज्यत औषधनिर्माण, अमरावती, पुणे, ठाणे येथे या प्रयोगशाळा आहेत. या प्रयोगशाळा अंतर्गत नमुनी तपासण्याची २२१.०० अनुक्रमे नमुने तपासण्याची वार्षिक क्षमता सुविधा उपलब्ध करून दिलेली आहे. ११.३०, ११.३०, व ११.३० आहे. नमुने या प्रयोगशाळा अंतर्गत ५६००० म्हणजेच त तपासले जातात.

४. जिल्हा परिषद निधी योजना:

50 टक्के अनुदानावर पीकसंरक्षण, सुधारित कृषी अवजारे, कडवा कुट्टी यंत्र, प्लास्टिक ब्रेट्स, डिझेलपेट्रोल बेरोसीन / पंप, विद्युत मोटार पंप, संच व ताडवरी, या अवजारांचा पुर्नवठा करणे जिल्हा परिषदेच्या 50 टक्के अनुदानावर या साहित्याचे वाटप केले जाते.

५. केंद्र व राज्य सरकारच्या योजना:

गाईमट्टी पाळणे, शेळी पालन, कुक्कुटपालन, पोली हाउस, मिनी डायल मिल, ऑइल मिल, पॅकिंग प्रेडिंग सेंटर, ट्रॅक्टर व अवजारे, काढणी यंत्र, बांधणी यंत्र, रोटावेटर, पीचर टिलर, कडवा कुट्टी मशीन, रोफवार्टिका, शीतपूह, गांडूळ खत प्रकल्प, गुळाचे गुळाचे, फळवाण लागवड, शेव्याळ शेती, कृषी पर्यटन, सोयाबीन उत्पादन, भाजीपाला सुकविणे, कृषी सेवा केंद्र यासारख्या योजना केंद्र व राज्य सरकार श्रेष्ठतेच्यासाठी राबविले.

निष्कर्ष:

भारत कृषिप्रधान देश असला तरी आपले प्रशासन व सरकारचे निर्णय कृषीपूरक नाहीत. दुष्काळ, गारपीट, अतिवृष्टी, अचकाळी पाऊस, पिकांवरील रोग, व्यापाऱ्यांकडून फसवणूक असा दृष्टवक्रामध्ये शेतकरी अडकून पडलेला आहे. शेतकरी उत्पादित केलेला माल उत्पादन खर्चापेक्षा कमी किमतीला विकतो आणि गरजेसाठी लागणाऱ्या माल उत्पादन खर्चापेक्षा अधिक किंमत

३. किङ्कनागक उर्वरित अंग तपामणी प्रयोगशाळा:

भान कृतिप्रधान देवा अमला ती आपले प्रशासन व साकारचे निर्वाह कर्त्रीपूवक. सार्वजनिककाष्ठ... गाणीष्ट, अतिवृष्टि, अवकाशी पाऊस, विकारकीन गंग, व्यापाऱ्यांकडून फसवणूक असा दृष्टवक्रामध्ये गंतकी अडवून पडलेला आग्नेयगंतकी उत्पत्ति केलेला माल उत्पाद खनिषिधारी कमी किमतीला विकतो आणि गजेशाही लागणाऱ्या माल उत्पाद खनिषिधारी अधिक किमती

२. पिक संरक्षण:

केंद्र आणि राज्य सरकार पुष्कळ योजनांवरून पिकसंरक्षणासाठी अमरावत्या औषधांचा (Spray) अनुदान दिले जाते. कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी पिकांचा पडणाऱ्या किडींपासून, तसे या न्यायाने नियंत्रण करून जातविरुद्ध प्रमाणात कीड आढळल्यास जैव पिक संरक्षण मोहिम हाती घेऊनी जातो. व कीटकनाशकांचा वापर या योजनेत केला जातो. गरजाने वैज्ञानिक कीटकनाशक उत्पादन प्रयोगशाळा शासकीय क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

३. किडीनाशक उर्वरित अंश तपासणी प्रयोगशाळा:

आतगावठीय बाजारांमधून मानार्थी नियंत्रण करण्यासाठी कीडनाशक तपासणीची सुविधा उपलब्ध करून देणे, मानार्थी माठवणूक, पॅकिंग प्रॅडिंग, वाहतूक यामाठी उच्च तंत्रज्ञानाच्या सुविधा निर्माण करणे, ही योजना १०० टक्के केंद्र पुष्कळ योजनांमधून राबविली जाते. कीटकनाशकांची कीड उर्वरित अंश १.०० टक्का नमुन्यात या प्रयोगशाळांमध्ये अद्यावत उपकरणांमुळे तपासणी केली शकते. यापुढे पादेगी बाजारात निर्यात केलेला माल नाकारला जात नाही.

१. ऊसविकास योजना:

ऊस हे महाराष्ट्रातील नगरी पोक. आहेत. पिकांमुळे सहकारी साखर कारखाना अंतर्गत ग्रामीण भागाची आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक प्रगती झाली आहे. ऊसाचे दर हेक्टरी किंवा मॅट्रिक टन वजन वाढविण्यासाठी गरजाने राष्ट्रीय ऊस संरक्षण अभियानांतर्गत ऊस विकास योजना कार्यक्रम राबविण्यात येतो. एक डोळा पद्धत, पट्टा पद्धतीचा वापर यांतून केला जातो. आंतराधिकारसाठी प्रात्यक्षिके, उतिसवर्धित गोळाची निर्मिती, मनुष्यबळ विकास हेक्टर यांतून राबविले जाताना.

२. बीज परीक्षण प्रयोगशाळा:

पुणे, नागूर, पन्थणी येथे या प्रयोगशाळा आहेत. १,६००० बिघाणांचे नमुने यामध्ये तपासले जातात. यामध्ये गुणवत्ता उत्पादकांनी पाठविलेले खाजगी नमुने तपासले जातात. निरीक्षकांनी पेतलेले व बीज प्रमाणीकरणासाठी.

३. किटकनाशक चाचणी प्रयोगशाळा:

महाराष्ट्र राज्य औषधबाद, अमरावती, पुणे, ठाणे येथे या प्रयोगशाळा आहेत. या प्रयोगशाळा अंतर्गत नमुनी तपासण्याची २०१० अनुक्रमे नमुन तपासण्याची वार्षिक क्षमता सुविधा उपलब्ध करून दिलेली आहे, ११३०, ११३०, व ११३० आहे. नमुने या प्रयोगशाळे अंतर्गत ५६०००० हजेरचे त तपासले जातात.

४. जिल्हा परिषद निधी योजना:

५० टक्के अनुदानावर पीकसंरक्षण, सुधारित कृषी अवजारे, कडबा कुट्टी यंत्र, प्लास्टिक क्रेट्स, डिझेलपेट्रोल केरोसीन / पंप, विद्युत मोटार पंप, संच व ताडपत्री, या अवजारांचा पुर्वठा करणे जिल्हा परिषदेच्या ५० टक्के अनुदानावर या साहित्याचे वाटप केले जाते.

५. केंद्र व राज्य सरकारच्या योजना:

गाईमहरी पायथे, शेळी पालन, कुकटपालन, पाली हाउस, भिनी डाळ मिल, ऑइल मिल, पॅकिंग प्रॅडिंग सेंटर, ट्रॅक्टर व अवजारे, काढणी यंत्र, बांधणी यंत्र, गेटावेटर, पीचर टिन्स, कडबा कुट्टी मशीन, रोखवटिका, शीतगृह, गाईबळ खत प्रकल्प, गुळाचे गुळवळ, फळबाग लागवड, शेवाळ शेती, कृषी पर्यटन, सोयाबीन उत्पादन, भाजीपाला सुकविणे, कृषी सेवा केंद्र यासमोड्या योजना केंद्र व राज्य सरकार अंतर्गत यासाठी राबविले.

निष्कर्ष:

भारत कृषिप्रधान देश असला तरी आपले प्रशासन व साखरांचे निर्णय कृषीपूवक नाहीत. दुखाळ .. गाणीट, अतिवृष्टी, अवकाळी पाऊस, पिकांवरील रोग, व्याधान्यांकडून फसवणूक असा दृष्टिकोनामध्ये शेतकरी अडकून पडलेला आहे. शेतकरी उत्पादित केलेला माल उत्पादन खर्चापेक्षा कमी किमतीला विकतो आणि गरजेसाठी लागणाऱ्या माल उत्पादन खर्चापेक्षा अधिक किंमत

देऊन खेदी वस्तोबाहीर केरुया असतानाही त्या शेतकऱ्यांना मिळत दहा शेंकड्यांच्या आधाराभून किमती भारतात केवळ अर्धे . भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाटा जास्त असूनही तसेच औद्योगिक विकास कृषी क्षेत्रातील पूर्ण महत्त्व असूनही ग्रामीण विकासातील शेती क्षेत्राच्या समस्या दूर होत नाहीत. राज्य सरकार या समस्या दूर करण्यासाठी केंद्र व ... शिक्षण पोषण, बँका अनेक प्रकारच्या योजना राबवून शेतकऱ्यांच्या व ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी प्रयत्नशील आहेत .

संदर्भ:

1. 'Rural development in India -A way forward', Vijay Kumar Sarabu, article, Oct 2018
2. 'Issue and Challenges of Rural Development in India', Mr. Annepu Yakanna, Volume VII, Issue X, Oct- 2017, Indian Journal of Applied Research.
3. www.unishivaji.ac.in.
4. <http://mr.vikaspedia>agriculture>

Title : शेती व्यवसाय आणि ग्रामीण विकास
(Agriculture Business and Rural Development)

Author's Name : Dr. N.B. Pawar
Dr. D. S. Gaikwad
Dr. R. B. Gavkare

Publisher : Santosh Pandurang Mane
Publisher Address : Jyotikiran Publication, Pune
Sr. No. 204, Sahajeevan Society, Bhekrinagar, Hadapsar, Pune-8
Mob- 7058486065
Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com

Printed By : Amitsons Digital Copier
106, Paras Chamber, 1st Floor, Above Bank Of India,
Near Laxminarayan Theatre, Swargate, Pune- 411009.

Edition Details : 1

ISBN : 978-81-947698-1-1

Copyright : © Dr. N.B. Pawar
©Dr. D. S. Gaikwad
©Dr. R. B. Gavkare

"Incessant Attempts And Hard Work Win Unattainable Goals".

Shri. Vidya Vikas Mandal's

SHRI SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA

Tal- Mangalwedha, Dist- Solapur, Maharashtra (India)

(NAAC Reaccredited 'B' Grade)

Affiliated to

Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

One Day Interdisciplinary Online International Conference

On

"Agriculture and Rural Development: Spatial Issues, Challenges and Approaches"

Monday, 10th August 2020

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Ms./Dr./Prof Archana Anil Vikhe of Art's science and commerce college, Kolhar has participated in One Day online Interdisciplinary International Conference on **"Agriculture and Rural Development: Spatial Issues, Challenges and Approaches"** organized by the Dept. Of Geography & Internal Quality Assurance Cell (IQAC), SHRI. SANT DAMAJI MAHAVIDYALAYA, MANGALWEDHA on 10th August 2020, as a Key-Note Speaker/Resource Person/Chair Person/ Participant. He/She has presented a research paper entitled .....

Convener
Dr. D. S. Gaikwad
Head Dept. of Geography
Shri. Sant Damaji Mahavidyalaya, Mangalwedha.

Chief Organiser
Dr. N.B. Pawar
Principal
Shri. Sant Damaji Mahavidyalaya, Mangalwedha.

23

2020-21

Skill Based Education for Employment Development

Dr. V. A. Kharde

Asst. Professor,

Dept. of Commerce,

A.S.C. College, Kolhar

e-mail ID- vakharde@gmail.com

Dr. R. A. Dighe

Asst. Professor,

Dept. of Commerce,

A.S.C. College, Kolhar

e-mail ID- drranjanadighe@gmail.com

Introduction

Today, enterpriser looks for some skills required in their employees. Narendra Modi's promising Skill India project was started precisely to bridge this gap, but has not garnered much appreciation. Indians are deeply concerned about their present prospectus in a time of economy uncertainty. It is need above knowledge of core subject that a student may have acquired over a period of study. The time of Education in graduate and post graduate level, they have need of these skills like good communication skills, positive approach towards challenge, general awareness, self discipline and time management, sharing and teamwork, stress management. Policy makers have make or break opening and obligation to chart a new path for public education that will secured our economic competitiveness. It is therefore important colleges educate youngsters about these skills for doing good job.

In India, Skill education is met by two ministries- the Ministry of Human Resource and Development and the Ministry of Labor and Employment. The former looks after skill development at school and college level while the latter caters to industry oriented training and education. Owing to the fact that almost 60 percent of skilled jobs are not to be manned by white collars, there is dearth of skilled manpower in the country. For one, a huge percentage of these citizens, coming from lower income groups, don't have access to any form of formal education; and even if they have, they are not able to reach the senior secondary levels leave alone study in a college. The result is that psychological and sociological development is crippled much before time. The fact of the matter is even before enrollment acquirement of any vocational skill needs a certain level of educational qualification. This is indeed a dampener for many hopeful youth, men and women who may never have had an exposure to formal schooling. The hiccups in realization have been evident and the results have seen sluggish increase in number of employable manpower. To add to this challenge are others of misconceptions reeling around the aspect of taking up a vocational skill as a profession. For one, it is awarded a lowly status in the hierarchy of jobs; for another, there is an ideology that such jobs are fit for school and college dropouts. Also, popular thought is that such jobs befit those who low learning capacities. The result is that vocational training does not get its due and is a neglected aspect of skill development effort in India.

Need of skill education for employability

Need to take this part of manpower development unless we want to see a nation full of unemployable and disappointed youth. The Modi's government has allocated a some amount to skill development in the country but implementation is the need of the hour. Let there

1. To be training in non-traditional fields for women through various training programmer and pilot support schemes.
2. Need to increase the volume of work-based learning those skill developments.
3. To present importance of skill education for employability.
4. To enhance the employability of the young youth and to minimizing the social challenges.

Objectives of The Paper:-

1. To identify the areas of Skill Development in Commerce Education
2. To explore ways and means of Skill.
3. To Create employability skills through commerce education.
4. To Study importance and need of skill education

Scope in Commerce education and skills:-

Commerce as an applied stream covering wide range of subjects provides ample scope for skill development. This paper has identified and discussed the various areas for skill development such as

1. Accounting skill,
2. Reporting skill,
3. Tax planning and management skill,
4. Investment management skill,
5. Research skill,
6. Entrepreneurial skill,
7. Administrative skill,
8. Teaching skill,
9. Marketing skill,
10. Banking skill etc.

India is one of the faster growing economies in the world. It has got On the other hand, commerce education as a multidisciplinary subject has got immense opportunities of employment. In commerce education there are sufficient scopes for skill development.

Methodology of study:- It is a descriptive paper. The paper is an expression of the ideas based on observation and perception on commerce education. Syllabi of commerce education from different universities have been studied. The nature of the commerce education is very much applied. Employer needs person having specialized skill, trained and talented who can significantly contribute to the growth of their business. Government of India presently emphasizing on skill development. Commerce Education covers wide range of subjects with ample scope for skill development in the areas developing the skill in these areas will enrich the employability of the learner of the commerce education. It may be mentioned that sufficient and efficient skilled young work forces may transform the country to a status of developed nation. Therefore, information should be sufficient, understandable, verifiable, fair

etc. and thus becomes a challenge to the business organizations. Developing skill in reporting will help the business organizations make their information more useful and effective.

Few important areas in reporting skill are as identifying the target group. Essential job skills for commerce graduates. There is a necessary of skills that students must master before they make their way into the corporate world for them job. The right kind of job skills makes you more employable for any corporate organization. As for students, job skills can help you advance your professional career faster than any degree

1. **Numeracy skills** – Student must have excellent numeracy skills. You must know that jobs in fields of finance, data management, taxes and banking do consider your aptitude with numbers while recruitment. You should be able to understand and work with numerical and graphical information, draw conclusions, and explain your findings

2. **Communication skills** - Given the well-paying standards and growth prospects of management jobs, most commerce students opt for a career with such corporate. Now, working in a multi-national corporate sector requires you to be a great communicator along with being a good manager. So, great communication skills qualify as 'must-have' job skills for commerce students.

3. **Problem-solving ability skills** - Almost all enterprises wish to hire problem solvers for all their b.com job vacancies. The capability to draw out practical, economical, and effective solutions, is expected out of all commerce graduates. So, this leads to the innovation of a product that eased long distance and family travels and today we call them cars. Great problem-solving skills show how well you perform in alternative case scenarios.

4. **Leadership skills** - The commerce graduation courses are designed for those who have the potential to become leaders and be part of the team that works towards the same goal. As a commerce graduate, you must possess excellent team management and leadership job skills because this is what the corporate world is about. The employers want to hire team players who will eventually turn into great team leaders instead of lone wolves.

5. **Financial Know** - recently applied for a job at a startup, and after it became clear the team was going to offer me a job, I asked a ton of questions about their financials. Before I became employee number 11, I wanted to make sure they were bringing in a healthy amount of revenue, growing at a good rate, and keeping their expenses in check. As a bonus, this knowledge can also translate into your non-work life.

Conclusion

Talking about different fields of education, commerce is the second most popular field of graduation in India. The field owes its popularity to the gamut of employment opportunities that crop up after graduation in commerce. It is an extensive field to make a career in Accountancy, Finance, Management, Economics, Law, Taxation, Banking, Human Resource, and Export-Import fields. Also, the stream of commerce is continuously evolving and growing and developing which means there is a constant need for students to stay updated with the latest trends in business, finance and, economics.

References

1. *Skills India for employability: bulletin for monthly Sep 2019.*
2. *Skills for Human Development; transferring vocational education and training.*
3. *Education Employment and skill education Edition 2, 2019 Feb.*
4. <https://www.ibef.org/news/india-may-be-among-3-largest-economies-in-25-years-arun-jaitley>
5. <https://www.technoserve.org>

Satyaniketan's

**Adv. Manoharrao Nanasaheb Deshmukh
Arts, Science and Commerce College, Rajur
Tal. Akole, Dist. Ahmednagar**

Best College Award of SPPU, Pune

NAAC Accredited 'A' Grade

**A TWO DAY NATIONAL SEMINAR
ON
"Recent Trends in Commerce, Management and Economics"**

(Sponsored by Savitribai Phule Pune University, Pune)

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr. /Mr./Ms. V. A. Kharde

Arts, Science & Commerce College, Kolhar

Participated as a Delegate/Resource Person/Chairperson/Keynote Speaker for
National Level Seminar Organized by the Faculty of Commerce of Satyaniketan's
Adv. M.N. Deshmukh College, Rajur held on 25th & 26th February 2020. He/She
Presented a Research Paper entitled

Skill Based Education
For Employment Development.

Rekha A. Kharane
Dr. Rekha A. Kharane
Co-ordinator

Dr. B. S. Deshmukh
Dr. B. S. Deshmukh
Principal & Chief Organizer

V. A. Kharde, 2.3.2 19-20

of 3.3.2 19-20